

ΑΕΠΕΛ ΑΩΟΡ / 3

Γ' ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2-5 ΙΟΥΝΙΟΥ 2021

THIRD INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING

ARCHAEOLOGICAL WORK IN THE PELOPONNESE

KALAMATA 2-5 JUNE 2021

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ABSTRACTS

Διοργάνωση
Organizer

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Συνδιοργάνωση
Co-organizers

ΔΗΜΟΣ
ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Επιστημονική Επιτροπή

Ευγενία Γιαννούλη, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Νίκος Ζαχαριάς, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ελένη Ζυμή, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Παρασκευή Καλαμαρά, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων

Άννα Καραπαναγιώτου, Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου – πρ. Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Παναγιώτα Κασσίμη, Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Ερωφίλη-Ίρις Κόλια, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας

Αναστασία Κουμούση, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Μαρία Κουρή, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ευαγγελία Μηλίτση, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Αιμιλία Μπάνου, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ανδρέας Ντάρλας, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας

Μαρία Ξανθοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ευαγγελία Πάντου, Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Άλκηστις Παπαδημητρίου, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Χρυσάνθη Παπαδοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

Νίκος Ζαχαριάς, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ελένη Ζυμή, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Χαρά Θλιβέρη, Δρ. Αρχαιολόγος, Μέλος ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Μαρία Κουρή, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Αιμιλία Μπάνου, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Μαρία Ξανθοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Χρυσάνθη Παπαδοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Scientific Committee

Emilia Banou, Associate Professor, University of the Peloponnese

Andreas Darlas, PhD, Director, Ephorate of Paleanthropology - Speleology

Paraskevi Kalamara, PhD, Director, Ephorate of Underwater Antiquities

Anna Karapanagiotou, PhD, Director, National Archaeological Museum – former Director, Ephorate of Antiquities of Arcadia

Panagiota Kasimi, Director, Ephorate of Antiquities of Corinthia

Erofili-Iris Kolia, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Elis

Anastasia Koumoussi, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Achaia

Maria Kouri, Lecturer, University of the Peloponnese

Evangelia Militsi, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Messinia

Evangelia Pantou, Director, Ephorate of Antiquities of Laconia

Alkistis Papadimitriou, PhD, Director, Ephorate of Antiquities of Argolis

Chryssanthi Papadopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese

Ioanna Spiliopoulou, Associate Professor, University of the Peloponnese

Maria Xanthopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese

Evvyenia Yiannouli, Associate Professor, University of the Peloponnese

Nikos Zacharias, Professor, University of the Peloponnese

Eleni Zimi, Assistant Professor, University of the Peloponnese

Organizing Committee

Nikos Zacharias, Professor, University of the Peloponnese

Emilia Banou, Associate Professor, University of the Peloponnese

Chryssanthi Papadopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese

Ioanna Spiliopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese

Hara Thliveri, PhD, Special Teaching Staff, University of the Peloponnese

Maria Xanthopoulou, Assistant Professor, University of the Peloponnese

Eleni Zimi, Assistant Professor, University of the Peloponnese

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ | ABSTRACTS

Θρησκευτικά οικογενειακά κειμήλια από τις καταγραφές και τις εργασίες συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Μαρία Αγρέβη, Κλειώ Παπάζογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Από τη σύσταση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας στα τέλη του 2014 αρκετοί ιδιώτες έχουν εμπιστευθεί στο εξειδικευμένο προσωπικό της Υπηρεσίας οικογενειακά κειμήλια θρησκευτικού χαρακτήρα προς τεκμηρίωση και συντήρηση. Οι ίδιοι περιβάλλουν τα κειμήλια με ιδιαίτερη φροντίδα και σεβασμό αναγνωρίζοντας την παλαιότητά τους αλλά και το ρόλο τους ως φορέων αναμνήσεων της οικογένειας διαχρονικά, αναμνήσεων όχι πάντοτε ευχάριστων, όπως σε περιπτώσεις κειμηλίων που πρόγονοι μετέφεραν ως πρόσφυγες από τον Πόντο, την Μικρά Ασία, την Θράκη και την Κωνσταντινούπολη μετά τα τραγικά γεγονότα του 20ού αιώνα.

Στην ομάδα των κειμηλίων περιλαμβάνονται κυρίως φορητές εικόνες ποικίλης θεματολογίας, σχετικά μικρών διαστάσεων, στο πλαίσιο ιδιωτικής λατρείας, αλλά και τρίπτυχα, ένα εγκόλπιο, ένα αντίγραφο χαρακτηριστικού της Μονής Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους και ένα, μάλλον σπάνιο στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, αναμνηστικό αντίγραφο της λάρνακας του αγίου Διονυσίου. Τα κειμήλια χρονολογούνται από τον 18ο έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, με εξαίρεση μία εικόνα που ανάγεται στον 17ο αιώνα.

Από το πλούσιο αυτό υλικό, η Εφορεία έχει συντηρήσει δώδεκα κειμήλια με κριτήριο το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν λόγω παλαιότητας, θεματολογίας ή κατάστασης διατήρησης· έχει δε δρομολογηθεί η συντήρηση επιπλέον κειμηλίων, καθώς μάλιστα μια ιδιωτική συλλογή δεκάδων αντικειμένων πρόκειται να δωρηθεί στο υπό ανακαίνιση Λαογραφικό Μουσείο Κορίνθου για τον εμπλουτισμό των συλλογών και της έκθεσής του.

Στην αναρτημένη ανακοίνωση θα παρουσιαστούν ορισμένα από τα πλέον ενδιαφέροντα θρησκευτικά κειμήλια που έχουν καταγραφεί από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, με αναφορά και στην κατάσταση διατήρησης στην οποία παρελήφθησαν στο Εργαστήριο Συντήρησης της Εφορείας, καθώς και στις εργασίες συντήρησης που υλοποιήθηκαν σε κάποια από αυτά, από τις οποίες και προέκυψαν συμπεράσματα που βοήθησαν στη χρονολόγηση και στην αρχαιολογική τεκμηρίωσή τους. Κατά τις εργασίες συντήρησης, ιδιαίτερα δε κατά τον καθαρισμό, αποκαλύφθηκαν στοιχεία που αφορούν τόσο τις ιδιαιτερότητες της κατασκευής των κειμηλίων, όσο και τις διάφορες μεταγενέστερες επεμβάσεις που αυτά υπέστησαν και οι οποίες οδήγησαν στην αλλοίωση της αρχικής τους όψης.

Αρχαίο Λιμάνι Λεχαιίου: Χρήση ξύλου στην κατασκευή λιμενικών έργων κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Παναγιώτης Αθανασόπουλος

Danish Institute at Athens / University of Ljubljana

Η γεωγραφική θέση της Κορίνθου αποτέλεσε ίσως το σημαντικότερο πλεονέκτημά της αναφορικά με τον ρόλο που διαδραμάτισε στον αρχαίο κόσμο. Με πρόσβαση στη θάλασσα τόσο μέσω του Κορινθιακού όσο και του Σαρωνικού κόλπου, ήταν αναπόφευκτο να εκμεταλλευτεί τις προοπτικές και να στρέψει το ενδιαφέρον της προς τα εκεί. Άμεσο επακόλουθο υπήρξε η δημιουργία λιμενικών εγκαταστάσεων, που θα εξυπηρετούσαν τις διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες της πόλης αλλά και θα διατηρούσαν ανοιχτούς και ασφαλείς τους θαλάσσιους δρόμους. Το λιμάνι του Λεχαιίου διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στη μακρά ιστορική εξέλιξη της πόλης της αρχαίας Κορίνθου. Ευρισκόμενο σε απόσταση περίπου 3 χιλιομέτρων από την αρχαία πόλη, αλλά και στραμμένο προς τη Δύση, αποτέλεσε αναμφισβήτητα το σημαντικότερο μέσο ανάπτυξης κατά τις διαφορετικές περιόδους ακμής της Κορίνθου. Το λιμάνι του Λεχαιίου καταλαμβάνει συνολικά έκταση μεγαλύτερη των 150.000 τετραγωνικών μέτρων με το μέτωπο του λιμένα να ξεπερνά σε μήκος το 1 χιλιόμετρο.

Το *Lechaion Harbour Project* συστάθηκε το 2013 και αποτελεί μια συνεργατική έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, του Ινστιτούτου της Δανίας στην Αθήνα και του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης, με σκοπό τη μελέτη και την ανάδειξη του αρχαίου λιμένα Λεχαιίου στην Κόρινθο. Από το 2013 έως το 2018, διεξήγαγε έρευνες στην περιοχή του αρχαίου λιμένα και έφερε στο φως, μεταξύ πολλών άλλων ευρημάτων, τα κατάλοιπα λιμενικών έργων κατασκευασμένα από ξύλο. Οι ξύλινες κατασκευές καταλαμβάνουν έκταση εκατοντάδων τετραγωνικών μέτρων και περιλαμβάνουν ξυλότυπους θεμελίωσης και πασσαλόπηκτες κατασκευές, που συμπληρώνουν τα υφιστάμενα λίθινα λιμενικά έργα. Τα ξύλινα δομικά στοιχεία των κατασκευών σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση και ως σύνολο αποτελούν μοναδική περίπτωση λιμενικών έργων στον ελλαδικό χώρο.

Η ανακοίνωση έχει σκοπό να παρουσιάσει τα καταβυθισμένα ξύλινα κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του εξωτερικού λιμένα, να αναλύσει τις κατασκευαστικές τους ιδιαιτερότητές τους και τις διαφορετικές περιόδους χρήσης τους και να επισημάνει τις δυσκολίες συντήρησής τους *in situ*, σε ένα περιβάλλον εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες. Τέλος, θα γίνει αναφορά στην εξέλιξη της διεπιστημονικής δημοσίευσης αυτών των ευρημάτων και στον τρόπο που αυτή θα συμβάλει στη μελέτη της αρχιτεκτονικής των αρχαίων λιμένων.

En οίκω και εν δήμω. Τα ψηφιδωτά δάπεδα στη ρωμαϊκή Πάτρα

Κωνσταντίνα Ακτύπη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες από το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας (πρώην ΣΤ' ΕΠΚΑ) στο κέντρο της Πάτρας έφεραν στο φως περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα που κοσμούσαν περισσότερα από 200 δωμάτια ιδιωτικών οικιών και δημόσιων κτηρίων της ρωμαϊκής περιόδου (1ος-3ος αι. μ.Χ.). Για τις ανάγκες της μελέτης των ψηφιδωτών δαπέδων, η πόλη έχει χωριστεί σε τρία τμήματα προσαρμοσμένα στο γεωγραφικό ανάγλυφο και τις αντίστοιχες πολεοδομικές ενότητες που δημιούργησαν οι Ρωμαίοι στην πόλη. Όλα τα κτήρια στα οποία αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα αποτυπώνονται σε χάρτη που απεικονίζει τον πυρήνα της ρωμαϊκής Πάτρας, σε συνδυασμό και με όλα τα μεγάλα μνημεία και τα τεχνικά έργα που κατασκευάστηκαν εκείνη την περίοδο (Ωδείο, Στάδιο, ναοί-ιερά, αγορά, αναλημματικοί τοίχοι κλπ).

Παρουσιάζονται τα κεντρικά εικονογραφικά θέματα των ψηφιδωτών δαπέδων καθώς και τα φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, που χρησιμοποιούνται ως βασικά θέματα, στο περιβάλλον της κυρίως σκηνής ή ως παραπληρωματικά. Τα σημαντικότερα από αυτά εξετάζονται με βάση χαρακτηριστικά παράλληλά τους στο ρωμαϊκό κόσμο. Εξετάζεται επίσης ο τρόπος και η συχνότητα με την οποία χρησιμοποιούνται σε κάθε μια από τις πολεοδομικές ενότητες της πόλης. Σκοπός είναι, μεταξύ άλλων, να ανιχνευθεί εάν και κατά πόσον υπήρχαν μοτίβα προτιμήσεων σε συγκεκριμένα θέματα σε κάθε μία από τις πολεοδομικές ενότητες και εάν υπήρχαν κυρίαρχα καλλιτεχνικά ρεύματα και τάσεις στη μόδα των ψηφιδωτών. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί κατά το δυνατόν η εικόνα της ρωμαϊκής Πάτρας κατά την περίοδο της ακμής της, ενταγμένη στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος.

Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης των εσωτερικών κορινθιακών κίωνων στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή

Γιούλη Αναστασιάδου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Η Θόλος της Επιδαύρου θεωρείται ένα από τα πιο γνωστά και σημαντικά μνημεία της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, λόγω της πολυπλοκότητας του σχεδιασμού της και του περίτεχνου μορφολογικού διακόσμου της.

Το κτήριο αποτελείται από τρεις ομόκεντρους κυκλικούς σχηματισμούς, εκ των οποίων ο εξωτερικός διαμόρφωνε περιφερές δωρικό πτερό, ο μεσαίος πώρινο σηκό και ο εσώτερος ελεύθερη κυκλική κιονοστοιχία 14 μαρμάρινων κορινθιακών κίωνων.

Οι επεμβάσεις αποκατάστασης στο μνημείο άρχισαν από την κρηπίδα του και μετά τις εγκρίσεις ΚΑΣ του 2006 και 2010 συνεχίστηκαν με την μερική αναστήλωση της ανωδομής του. Ως την ολοκλήρωση της χρηματοδότησης ΕΣΠΑ 2015, τις εργασίες

επέβλεπε η Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου. Κατόπιν το έργο ανέλαβε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας και πλέον οι εργασίες στο μνημείο συνεχίζονται με την υποστήριξή της.

Τα σωζόμενα λευκά μάρμαρα της κορινθιακής κιονοστοιχίας συγκεντρώθηκαν από διαφορετικές θέσεις περισυλλογής (διάσπαρτα στον αρχαιολογικό χώρο ή ενταγμένα σε μουσειολογικές αποκαταστάσεις) και είναι πολυάριθμα. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι εν γένει χαρακτηριστική της θέσης εύρεσής τους και -παρά τον σημαντικότερο αριθμό θραυσμάτων- σπάνια αξιολογείται ως πολύ καλή. Με εξαίρεση ελάχιστα θραύσματα, που σώζονται σε ικανό ύψος περίπου 1.00μ., όλα τα υπόλοιπα διατηρούν σωζόμενο ύψος περίπου 40 έως 60εκ. Όλο αυτό το αρχιτεκτονικό υλικό εξετάστηκε αναλυτικά προκειμένου να ομαδοποιηθεί και να διερευνηθεί. Η προσπάθεια ήταν χρονοβόρα, απέδωσε όμως καθοριστικές ταυτίσεις συνανηκόντων θραυσμάτων.

Τα ουσιαστικής σημασίας ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν προκειμένου να επιλυθεί η γεωμετρία του κορινθιακού κίονα ήταν δύο : αφενός ο αριθμός των σπονδύλων, που συναποτελούν τον κίονα, αφετέρου το πλήρες ύψος κάθε σπονδύλου του. Ως προς τη διερεύνηση των διαστάσεων του κίονα, έγιναν άμεσες μετρήσεις διαμέτρων σε όλα τα θραύσματα που έσωζαν άνω ή κάτω έδρα (περίπου το 50% του συνόλου). Για τον υπολογισμό του ύψους κάθε σπονδύλου χρησιμοποιήθηκαν μετρήσεις διακεκριμένων θραυσμάτων, που επελέγησαν με κριτήριο το μεγαλύτερο δυνατό σωζόμενο ύψος μεταξύ θραύσης και σωζόμενης άνω ή κάτω επιφάνειας, ώστε να αναπτύσσεται σε ικανοποιητικό βαθμό η κλίση της μείωσης.

Έτσι τα θραύσματα ομαδοποιήθηκαν κατά μεγέθη διαμέτρων και με δεδομένο επίσης πως, εξαιτίας των φατνωμάτων της οροφής, η εσωτερική κιονοστοιχία προφανώς υψώνεται στο ίδιο επίπεδο με την εξωτερική δωρική περίσταση, προέκυψε το συμπέρασμα ότι ο κορινθιακός κίονας της Θόλου αποτελείται από πέντε, ανισούψεις μεταξύ τους, σπονδύλους.

Βαπτιστήριο και άλλα προσκτίσματα μιας άγνωστης παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Αρχαία Κόρινθο

Ελένη Ανδριανού

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Στη θέση «Ζέκιο» της Αρχαίας Κορίνθου, Δ. Κορινθίων, Π.Ε. Κορινθίας, σε γήπεδο ιδιοκτησίας του Δήμου Κορινθίων, το οποίο χωροθετείται στο δυτικό τμήμα του οικισμού της Αρχαίας Κορίνθου, σε απόσταση 340μ. βορειοδυτικά του Κεντρικού Αρχαιολογικού Χώρου, εγκρίθηκε το 2006 με Υπουργική Απόφαση η ανέγερση νέου Δημοτικού Σχολείου κάλυψης 1600,88 τ.μ. Το έργο εντάχθηκε ως υποέργο ΕΣΠΑ τόσο την περίοδο 2007-2013 όσο και την περίοδο 2014-2020 και στο πλαίσιο της ανασκαφικής διερεύνησης ήρθαν στο φως εκτενή οικοδομικά λείψανα, τα οποία, μαζί με μεγάλο αριθμό σηρών, φρεατίων και αγωγών ύδρευσης που απεκαλύφθησαν, συνθέτουν τον οικιστικό ιστό της Κορίνθου από την παλαιοχριστιανική (5ος-6ος) έως και τη μεσοβυζαντινή περίοδο (11ος-12ος αι./αρχές 13ου αι.). Το αποκαλυφθέν αυτό

τμήμα της πόλης της Κορίνθου συνιστά ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα, καθώς μαρτυρείται μια πυκνά δομημένη συνοικία, με οικιστικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις, που έχει αναπτυχθεί στη θέση προγενέστερων παλαιοχριστιανικών κτηρίων, εκτός της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης, επιβεβαιώνοντας τη θεωρία ότι η μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή Κόρινθος εκτεινόταν και πέραν του τμήματος που ανασκάφηκε στην αρχαία Αγορά και στο Κράναιο (ανατολική Κόρινθος). Η έλλειψη, ωστόσο, πολεοδομικού σχεδιασμού είναι φανερή ήδη από τη μεταβατική περίοδο, καθώς συνυπάρχουν τάφοι, εργαστηριακές και οικιστικές εγκαταστάσεις. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε βιαίως, όπως προκύπτει από τις μεγάλες ποσότητες κεραμικής, τη μεγάλη ποικιλία σημαντικών κινητών ευρημάτων που εντοπίστηκαν κατά χώραν αλλά και τα εκτενή στρώματα με έντονα ίχνη καύσης που μαρτυρούν την καταστροφή που υπέστη ο οικισμός κατά τον 11ο-12ο αι. Η θέση αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς στα δυτικά του ερευνηθέντος χώρου εντοπίστηκε βαπτιστήριο και άλλοι χώροι της παλαιοχριστιανικής περιόδου, οι οποίοι οργανώνονται σε σειρά στον άξονα Βορρά - Νότο και συνεχίζουν προς δυτικά, εκτός του οικοδομήσιμου χώρου. Ωστόσο, ενώ δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική διερεύνηση σε όλη τους την έκταση, η μέχρι τώρα - έστω και αποσπασματική- εικόνα τους καθιστά σαφές πως οι χώροι αυτοί συνιστούν προσκτίσματα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, άγνωστης μέχρι σήμερα, η οποία βρίσκεται στο άμεσο περιβάλλον του υπό οικοδόμηση χώρου και έως σήμερα δεν έχει εντοπιστεί.

Νομισματικές μαρτυρίες από τον αρχαιολογικό χώρο της Μαντινείας. Ένταξη των νομισμάτων στο χωρο-χρονικό πλαίσιο τους

Ευαγγελία Αργυροπούλου, Ιωάννα Αρανίτου

Κατά τη διάρκεια της υλοποίησης του έργου «Ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Μαντινείας» από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας την περίοδο 2011-2015 ήρθε στο φως ένα αξιόλογο σύνολο αργυρών και χάλκινων νομισμάτων. Το υλικό αυτό προέρχεται κυρίως από την αγορά της πόλης, η οποία δέχτηκε, άλλωστε, την πλειονότητα των επεμβάσεων. Μετά από την ταυτοποίηση των νομισμάτων, που παρουσιάστηκε με τη μορφή καταλόγου στο 2ο ΑΕΠΕΛ, η προτεινόμενη ανακοίνωση έρχεται να λειτουργήσει συμπληρωματικά. Ουσιαστικά εγκαινιάζει μια δευτερογενή, συνθετική κατά το δυνατόν προσέγγιση, εξετάζοντας το υλικό μέσα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Τίθενται, έτσι, ερωτήματα όπως: Μπορούν να συμβάλουν τα νομίσματα στη χρονολόγηση μνημείων; Πώς αντικατοπτρίζουν γεγονότα και περιόδους της μαντινειακής ιστορίας; Τι πληροφορίες μπορούν να μας δώσουν για τις διάφορες δραστηριότητες στην αγορά; Τι έχουν ενδεχομένως να μας πουν για τους φέροντες τα νομίσματα που δεν ανήκουν στην τοπική παραγωγή;

Σε κάθε περίπτωση αμφότερες οι ανακοινώσεις φιλοδοξούν να αποτελέσουν μια μικρή αλλά ουσιαστική συμβολή σε έναν ευρύτερο σκοπό, την ανίχνευση δηλαδή πτυχών της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής αυτής της σημαντικής αρκαδικής πόλης.

Τυπολογία, εξέλιξη, φάσεις, χρονολόγηση του Ύστερου Ρωμαϊκού / Πρώμου Βυζαντινού λουτρώνα στην Έπαυλη Κατουνίστρας Λουτρακίου

Ζωή Ασλαματζίδου¹, Κώστας Τζιαμπάσης², Σωτήρης Ραπτόπουλος³

¹Διευθύντρια Ανασκαφών Κατουνίστρας, ²Πανεπιστήμιο Νάπολης, ³Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών

Από την έναρξη, το 2017, του β' πενταετούς προγράμματος έρευνας της Έπαυλης Κατουνίστρας Λουτρακίου, η προσοχή μας στάθηκε στη λειτουργία και τις κατασκευαστικές φάσεις του λουτρώνα της Έπαυλης Κατουνίστρας: Μελετήθηκαν οι κατασκευαστικές του αρχές, η θέση του στην εξελικτική πορεία των λουτρώνων μεσαίου μεγέθους της Πελοποννήσου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, η κεραμική του. Επιχειρήθηκε η ακριβέστερη χρονολόγησή του, στη βάση των μέχρι σήμερα δεδομένων.

Δράσεις εξωστρέφειας και εκπαίδευσης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Νικόλαος Βασιλάκης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Το Τμήμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, στο πλαίσιο της εξωστρέφειας και της κοινωνικής προσφοράς, διοργάνωσε σειρά δράσεων από τις οποίες θα παρουσιαστούν οι παρακάτω:

α. Σε συνεργασία με την ομάδα *Κεραμέων Ίχνη* πραγματοποιήθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πάτρας δράσεις με τίτλο: «*Χώμα, νερό, φωτιά: Δημιουργία και έκθεση σύγχρονων κεραμικών έργων στο εξωτερικό πολιτιστικό τοπίο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών*». Με αφορμή την υπαίθρια έκθεση σύγχρονων δημιουργιών κεραμικής, διαφορετικές κοινωνικές ομάδες παρακολούθησαν βιωματικό εργαστήριο κεραμικής και δημιούργησαν το δικό τους έργο. Στην έκθεση κεραμικών συμμετείχαν 37 Πατρινοί κεραμείς.

β. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών υλοποιήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο: «*Στοιχεία-σύμβολα και στοιχειά. Από τη Μέδουσα-Γοργώ στην Πατρινέλα. Αφηγήσεις και δράσεις για ιστορίες φανερές και απόκρυφες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*». Στο αμφιθέατρο του Μουσείου πραγματοποιήθηκαν αφηγήσεις μύθων, προβλήθηκε ψηφιακό φωτογραφικό υλικό και ταινία μικρής διάρκειας για τα δύο σύμβολα-στοιχειά, από τα οποία το δεύτερο σχετίζεται με την τοπική παράδοση. Επίσης εκτέθηκαν κατασκευές του εργαστηρίου συντήρησης του τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων. Το πρόγραμμα περιελάμβανε και βιωματικό εργαστήριο για μαθητές Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

γ. Δημιουργήθηκε αρχαιολογική ταινία μικρής διάρκειας με τίτλο: «*Ταξίδι μαγικό με το νερό οδηγό σε υδραγωγεία άλλων εποχών*». Στην ταινία παρουσιάζεται ο αρχαιολογικός χώρος του Ρωμαϊκού και Μεσαιωνικού Υδραγωγείου Πατρών μέσα από περιήγηση και αφήγηση για την ιστορία, τα κατασκευαστικά στοιχεία των δύο

μεγάλων έργων ύδρευσης, τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου, ενώ προβάλλονται και στιγμιότυπα από εκπαιδευτική δράση που υλοποιήθηκε στον χώρο.

«...περί τῶν ἐν Λακεδαίμονι Ἀναθημάτων» (Ἀθήναιος, Δειπνοσοφιστές 13.34). Αναθήματα του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. από τα ιερά της Σπάρτης

Αφροδίτη Βλάχου
Ίόνιο Πανεπιστήμιο

Αντικείμενα αναθηματικού χαρακτήρα προερχόμενα από τα μεγάλα σπαρτιατικά ιερά αλλά και από λατρευτικούς αποθέτες εντός και εκτός των ορίων της πόλης έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, τόσο στο παρελθόν όσο και στο πλαίσιο της πρόσφατης έρευνας, φέρνοντας στο φως πολύτιμα στοιχεία για τη Σπάρτη των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η μελέτη εστιάζει στην τυπολογία, τη θεματολογία, την προέλευση αλλά και την ιδιαιτερότητα –ίσως μοναδικότητα– πολλών από αυτά, στοιχεία που συχνά ερμηνεύονται με βάση τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της σπαρτιατικής πολιτείας.

Αν και η ακμή της καλλιτεχνικής παραγωγής στη Σπάρτη τοποθετείται στον ύστερο 7ο και πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ., η μελέτη των αναθημάτων φανερώνει την ύπαρξη ενεργούς λατρευτικής και παραγωγικής δραστηριότητας σε πρωιμότερη χρονολογικά φάση. Εξέχοντα δείγματα της λακωνικής μεταλλοτεχνίας, μολύβδινοι αναθηματικοί στέφανοι, τέχνηρα της ανατολίζουσας τεχνοτροπίας, μικύλλα αγγεία και πήλινα χειροποίητα ειδώλια προσφέρονταν στα σπαρτιατικά ιερά ήδη από τη Γεωμετρική περίοδο. Επιπρόσθετα, σημαντικά σύνολα κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, όπως αυτά που αποκαλύφθηκαν κατά τις πρόσφατες ανασκαφές στο Αμυκλαίο, συνηγορούν υπέρ της παρουσίας πλήθους επισκεπτών αλλά και της τέλεσης συλλογικών τελετουργιών ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ.

Η ανακύκλωση συγκεκριμένων ομάδων αναθημάτων, σε συνδυασμό με την απουσία δημοφιλών –σε άλλα ιερά της περιόδου– τύπων, υποδεικνύουν την ύπαρξη τοπικών προτιμήσεων ως προς την επιλογή και τη διάθεση του υλικού πλούτου. Παράλληλα, κάποιες κατηγορίες αντικειμένων φαίνεται να συνδέονται περισσότερο ή και αποκλειστικά με κάποιο σπαρτιατικό ιερό, όπως οι πήλινοι και χάλκινοι μικρογραφικοί κώδωνες στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου, τα πήλινα προσωπεία στο ιερό της Ορθίας, τα πήλινα ειδώλια ιθυφαλλικών μορφών στο ιερό του Διός Μεσσαπέως στην Τσακώνα, οι μικρογραφικές λάκαινες στο ηρώο γνωστό ως Αχίλλειον κ.ά.

Τα παραπάνω ζητήματα αποτέλεσαν το αντικείμενο διδακτορικής διατριβής που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας τον Μάιο του 2019. Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρουσιάσει ένα μέρος των πορισμάτων αυτής της έρευνας, εστιάζοντας στα κύρια χαρακτηριστικά των αναθημάτων των σπαρτιατικών ιερών και αναδεικνύοντας ερωτήματα που σχετίζονται με τοπικές λατρευτικές παραδόσεις και συλλογικές πρακτικές κατά την περίοδο από τον ύστερο 8ο έως τον ύστερο 7ο - πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ.

Μέσω μιας γενικής επισκόπησης των ευρημάτων αλλά και αντιπαραβάλλοντας δεδομένα από άλλα πελοποννησιακά ιερά (π.χ. Ολυμπία, Ισθμία, Τεγέα, Λύκαιον, Ηραίο Άργους, Νικολέικα, Ακοβίτικα) θα αναζητηθεί η θέση της Σπάρτης σε τοπικά και υπερ-τοπικά λατρευτικά δίκτυα, τα οποία φαίνεται να συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας και της ιστορικής μνήμης των κοινωνιών της Πελοποννήσου κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Λειτουργικοί χώροι ενός ιερού: Πρόσφατα ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνα Αμυκλαίου στη Σπάρτη

Σταύρος Βλίζος

Ιόνιο Πανεπιστήμιο / Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία

Στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος Αμυκλών, που ξεκίνησε το 2005 υπό τη διεύθυνση του Άγγελου Δεληβορριά και το οποίο τελεί υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 2018, επιχειρείται μια νέα ανασκαφική διερεύνηση της συνολικής επιφάνειας του σπαρτιατικού ιερού του Απόλλωνα Αμυκλαίου στον λόφο της Αγίας Κυριακής με στόχο την επανερμηνεία του χώρου σύμφωνα με τα πρόσφατα δεδομένα και την απόδοση ενός οργανωμένου πια αρχαιολογικού χώρου στο κοινό. Στα δεδομένα που προκύπτουν από τις εργασίες του νέου ερευνητικού προγράμματος στηρίζονται και τα στοιχεία της παρούσας ανακοίνωσης.

Στο λόφο της Αγίας Κυριακής και την ευρύτερη περιοχή, περίπου 5 χλμ. νοτίως της Σπάρτης, φιλοξενούνταν κατά την αρχαιότητα τόσο ο οικισμός Αμύκλαι όσο και το ιερό του Απόλλωνα, το Αμυκλαίον. Η σημασία που είχε το ιερό και οι συνδεδεμένες με αυτό λατρευτικές εκδηλώσεις των Υακινθείων για τον πληθυσμό της Λακωνίας μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα δεν τεκμηριώνονται μόνο από αρχαίες γραπτές πηγές και επιγραφές αλλά και από τα ευρήματα που ήρθαν στο φως κυρίως κατά την τελευταία πενταετία. Η συνέχεια του περιβάλλοντος της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής στη νότια, βόρεια και δυτική πλευρά του λόφου και η αποκάλυψη θεμελίων ενός μεγάλου οικοδομήματος στο νότιο άκρο του ιερού είναι στοιχεία που επιτρέπουν την ανάδειξη μιας νέας εικόνας για αυτό το θρησκευτικό κέντρο της Σπάρτης μεταξύ του ύστερου 8ου και του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ. Τα νέα δεδομένα προσφέρουν ικανά στοιχεία που εμπλουτίζουν την πρώτη μνημειακή φάση του, την οποία χαρακτηρίζει η ανέγερση του γεωμετρικού περιβάλλοντος και η ύπαρξη ενός μεγάλων διαστάσεων ανεικονικού λατρευτικού αγάλματος-ξοάνου.

Η παρουσίαση θα εστιάσει στην ερμηνεία του χώρου στο νότιο τμήμα του λόφου, όπου αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός τετράγωνου ή ορθογώνιου κτηρίου, διαστάσεων 22 × 8 × 6 μ., λαξευμένου στο φυσικό βράχο. Δυστυχώς λείπει ολόκληρη η νότια πλευρά του κτηρίου, πιθανόν λόγω καθίζησης του εδάφους, όπως δείχνει η απότομη υψομετρική διαφορά των γεωλογικών επιπέδων στο σημείο αυτό. Η απόδοση του οικοδομήματος ως στοάς ενισχύεται από την σωζόμενη κάτοψη του χώρου και τα ευρήματα που ήρθαν στο φως σε αυτό το σημείο.

1939-2021: Η ιστορία των πινακίδων Γραμμικής Β΄ από την Πύλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ο εκσυγχρονισμός της διαχείρισης και αποθήκευσής τους

Κατερίνα Βουτσά

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο φυλάσσει από το 1939 τις πρώτες πινακίδες Γραμμικής Β΄ γραφής που ανακαλύφθηκαν στην Ηπειρωτική Ελλάδα, στο Ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού. Ο τρόπος διαφύλαξης, μελέτης και αποθήκευσης των πινακίδων είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ιστορία του Μουσείου και της ίδιας της Χώρας. Πρόκειται για ένα υλικό συναρπαστικό και μυστηριώδες από την πρώτη στιγμή της ανακάλυψής του –η οποία συνέπεσε με τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο– που αποτελεί μια ανεξάντλητη πηγή επιστημονικής συζήτησης, από την οποία διαμορφώθηκε μια νέα αντίληψη για τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Η ιστορία της ανακάλυψης και διαχείρισης των πινακίδων που έφτασαν στο Μουσείο το 1939 διανύει μια περίοδο άνω των 80 χρόνων φτάνοντας στο 2021, οπότε σύγχρονες μέθοδοι αποθήκευσης και ψηφιακής καταγραφής που εφαρμόζει το Μουσείο δημιουργούν βελτιωμένες συνθήκες προστασίας αλλά και δυνατότητα ευκολότερης προσέγγισης του πραγματικού αυτού θησαυρού.

Η κατοίκηση του Ορχομενού Αρκαδίας κατά τη μυκηναϊκή εποχή

Παναγιώτης Γαλάνης

Humboldt-Universität zu Berlin

Ο Ορχομενός, στη βορειανατολική Αρκαδία, είναι περισσότερο γνωστός για τα μνημεία του της υστεροκλασικής και ελληνιστικής εποχής. Τα περίχωρά του όμως κατοικούνταν ήδη περιστασιακά από τη νεολιθική εποχή, όπως μαρτυρούν επιφανειακά ευρήματα. Ο Ορχομενός βρίσκεται στο κέντρο μιας περιοχής η οποία οριοθετείται στα βόρεια από το επονομαζόμενο Δεύτερο Ορχομένιο Πεδίο ή Κάτω Πεδιάδα της Κανδύλας και στα νότια από το Πρώτο Ορχομένιο Πεδίο ή Άνω Πεδιάδα του Λεβιδίου. Για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού δεν βρέθηκαν κεραμικά θραύσματα ούτε ίχνη οικισμού στο πρώτο πεδίο. Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να συζητηθεί αυτή η απουσία υλικού στην περιοχή νότια του Ορχομενού κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η απουσία ευρημάτων μπορεί ενδεχομένως να σχετίζεται με τη λειτουργία του οικισμού και το ιερό του Μύτικα Παλαιοπύργου κατά την μυκηναϊκή Εποχή, 3 χλμ. νοτιανατολικά του Ορχομενού, επίσης δε και με την κατασκευή του φράγματος στη θέση Στενό, στην ανατολική πλευρά του Ορχομενού. Αποσπάσματα από τον Παισάνια και σύγχρονες γεωφυσικές έρευνες αποτελούν ενδείξεις ότι η βόρεια πεδιάδα, η οποία είναι περίπου 10 μέτρα χαμηλότερη από τη νότια πεδιάδα, ήταν βαλτώδης κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Με τη δημιουργία του φράγματος η περιοχή νοτίως του Ορχομενού έγινε καλλιεργήσιμη και κατάλληλη για μόνιμη κατοίκηση. Ο Μύτικας και ο Ορχομενός είναι από τις περιοχές που

επηρεάστηκαν ελάχιστα από τις συνέπειες των έντονων βροχοπτώσεων και έτσι υπέφεραν λιγότερο από τις περιοχές του Βορρά. Επίσης, παρόλο που ο Ορχομενός, από γεωγραφική και τοπογραφική άποψη, ομοιάζει και θα μπορούσε να ήταν μυκηναϊκή ακρόπολη, εν τούτοις δεν βρέθηκαν μυκηναϊκά ευρήματα στην κορυφή του.

Η εθνική και οικονομική διάσταση των έργων ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων στην Ελλάδα από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα: Η περίπτωση των αρχαιολογικών χώρων της Πελοποννήσου

*Χαρίκλεια Γιαννακάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας*

Την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι δραματικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές είχαν σημαντικές επιπτώσεις και στον τομέα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τις πρώτες δεκαετίες μετά τη λήξη του πολέμου και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου η Ελλάδα αντιμετώπισε τεράστια πολιτικά και οικονομικά προβλήματα, τα οποία καθόρισαν εν πολλοίς τις ανάγκες και τις δυνατότητες της χώρας, με αποτέλεσμα οι αξίες, οι προσδοκίες και οι προτεραιότητες της περιόδου να κυριαρχούν επί των καταλοίπων του παρελθόντος. Σε αυτό το πλαίσιο, τα μνημεία και οι αρχαιολογικοί χώροι αναδείχθηκαν σε φορείς εθνικής αξίας και η αναγωγή στα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος απέκτησε βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης. Παράλληλα, η επιδιωκόμενη ανασυγκρότηση και οι αυξημένες απαιτήσεις της αναιμικής και αναπτυσσόμενης ελληνικής οικονομίας οδήγησαν στην ανάδειξη της οικονομικής αξίας των αρχαιοτήτων, σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, και στην τουριστική τους αξιοποίηση. Μετά την πτώση της δικτατορίας κομβικής σημασίας για τη διαχείριση και ανάδειξη του αρχαιολογικού κεφαλαίου της χώρας καθίσταται η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η υιοθέτηση σημαντικών ευρωπαϊκών και διεθνών αρχών και πρακτικών, που ρυθμίζουν μέχρι τις μέρες μας θέματα προστασίας και διαχείρισης της πολιτιστικής και αρχαιολογικής κληρονομιάς. Η αξιοποίηση των κοινοτικών κονδυλίων από την Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή σημαντικού έργου στους τομείς της αποκατάστασης, προστασίας και ανάδειξης μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, στο σύνολο της επικράτειας. Η παρούσα ανακοίνωση, ανάμεσα σε άλλα, θα εστιάσει στα κίνητρα επιλογής των προς ανάδειξη χώρων και στη νοηματοδότηση των αρχαιοτήτων, σε συνάρτηση με τις ισχύουσες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες, καθώς και στην αντιμετώπισή τους ως εθνικό, οικονομικό και τουριστικό κεφάλαιο. Για τον σκοπό αυτό θα παρουσιαστούν αντιπροσωπευτικές μελέτες περίπτωσης προβεβλημένων αρχαιολογικών χώρων της Πελοποννήσου (Ολυμπία, Μυκίνες, Επίδαυρος, Μεσσήνη κ.λπ.).

Ξένοι στη μυκηναϊκή Αχαΐα; Χειροποίητη Στιλβωμένη Κεραμική από το Τείχος Δυμαίων

Μιχάλης Γκαζής

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η ύπαρξη της Χειροποίητης Στιλβωμένης Κεραμικής στο Τείχος Δυμαίων έχει αναγνωριστεί εδώ και δεκαετίες, χωρίς όμως να έχει μελετηθεί περαιτέρω. Η κεραμική αυτή, σε συνδυασμό και με μεταλλικά αντικείμενα (όπλα και σκεύη) ιταλικής τυπολογίας δείχνει την ισχυρή σύνδεση της δυτικής Αχαΐας με την Ιταλία. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών, ιδίως από τον 13ο αι. π.Χ. κ.ε., είναι καλά τεκμηριωμένες με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα και από τις δύο πλευρές του Ιονίου. Η ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων έπαιξε κομβικό ρόλο στις σχέσεις αυτές, ως προνομιακό σημείο ελέγχου της κίνησης μεταξύ Αχαΐας και νότιας Ιταλίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό η Χειροποίητη Στιλβωμένη Κεραμική θεωρείται βασικό γνώρισμα και απτή υλική ένδειξη της παρουσίας πληθυσμών «ξένης» προέλευσης στο Τείχος Δυμαίων και στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο κατά το τελευταίο τέταρτο της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Στην ανακοίνωση παρατίθενται τα δεδομένα της προκαταρκτικής μελέτης μέρους της κεραμικής από τις ανασκαφές των ετών 2002-2008, που έχει αποκαλύψει ενδιαφέροντα νέα στοιχεία αναφορικά με την παραγωγή και την κατανάλωση κεραμικής ιταλικής τυπολογίας στο Τείχος Δυμαίων. Εκτός από την Χειροποίητη Στιλβωμένη Κεραμική, για πρώτη φορά έγινε σαφής και η ύπαρξη δειγμάτων γκρίζας τροχήλατης κεραμικής, γνωστής και ως ψευδομινύειας. Η ανάλυση των δεδομένων σχετικά με την Χειροποίητη Στιλβωμένη Κεραμική ανέδειξε δύο νέα βασικά στοιχεία. Το πρώτο που ξεχωρίζει είναι η ποσοτική της διάσταση, που είναι σημαντικά μεγαλύτερη σε σχέση με όλες τις μέχρι σήμερα γνωστές θέσεις στον Αιγαιακό χώρο. Το δεύτερο, ιδιαιτέρως ενδιαφέρον, είναι η διάρκεια χρήσης της εν λόγω κεραμικής στο Τείχος Δυμαίων, που φαίνεται ότι φτάνει έως και την ΥΕΙΙΙΓ ύστερη (τέλη 12ου αι. π.Χ.). Επίσης, γίνεται αναφορά στις πρόσφατες πετρογραφικές αναλύσεις, που αφορούν στις τεχνολογικές παραμέτρους παραγωγής της Χειροποίητης Στιλβωμένης Κεραμικής και παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση σε σύγκριση με την κυρίαρχη μυκηναϊκή κεραμική. Η μελέτη της κεραμικής παραγωγής, ως τεκμήριο ανθρώπινων δραστηριοτήτων, περιγράφει μια εικόνα κινητικότητας ανθρώπων, αντικειμένων και ιδεών, που φαίνεται ότι αποτέλεσε σημαντικό μέρος της μετανακτορικής πραγματικότητας στη δυτική Αχαΐα.

Ερωτήματα προς διερεύνηση παραμένουν η φυσιογνωμία των χρηστών της Χειροποίητης Στιλβωμένης Κεραμικής (τι είδους αγγεία χρησιμοποιούσαν και για ποιο σκοπό), το ακριβές χρονικό πλαίσιο της παρουσίας τους σε κάθε θέση, ο βαθμός και ο τρόπος ένταξης ή αποκλεισμού τους στον υφιστάμενο μυκηναϊκό κοινωνικό ιστό.

Λείψανα κλασικής οικίας στο Σχοίνο Κορινθίας

Μαρία Γκιώνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Κατά την περίοδο 3 Σεπτεμβρίου – 10 Οκτωβρίου 2008 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο Οικόπεδο Δ. Αριάννη μετά από την αποκάλυψη αρχαίων καταλοίπων κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών, καθώς ο ιδιώτης προτίθετο να προβεί σε ανέγερση κτιρίου. Το οικόπεδο βρίσκεται εντός του οικισμού του Σχοίνου, σε μικρή απόσταση από τον όρμο του οικισμού. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν τα λείψανα αρχαίας οικίας κάτω από παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές κατασκευές. Τα λείψανα είναι αποσπασματικά, όπως και η κεραμική που συλλέχθηκε, καθώς δεν βρέθηκαν ακέραια ευρήματα πλην ελάχιστων περιπτώσεων.

Στο χώρο εντοπίστηκε μικρής έκτασης τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου. Το δάπεδο είναι αρκετά επιμελημένο και σώζει πλήλιο αγωγό, για την απορροή του χρησιμοποιημένου νερού εκτός του χώρου, επομένως πρόκειται πιθανότατα για λουτρό. Φαίνεται ότι έχει διασωθεί λόγω του ότι είναι αρκετά επιμελημένη κατασκευή ώστε να αντέξει στις φθορές του νερού, ωστόσο εξαιτίας της χρήσης του γενικότερου χώρου σε μεταγενέστερες περιόδους δεν διασώζονται αρκετά κατάλοιπα της αρχαίας οικίας εκτός από το λουτρό, κάποιους τοίχους και ένα τμήμα δαπέδου. Φαίνεται ότι κάποιοι τοίχοι που χρονολογούνται μαζί με το λουτρό στην κλασική περίοδο χρησιμοποιήθηκαν και σε μεταγενέστερες περιόδους, ωστόσο αρκετοί έχουν καταστραφεί ώστε δεν υπάρχουν άλλα ίχνη που να μας βοηθούν έστω στην αποσαφήνιση της εσωτερικής διαρρύθμισης της οικίας.

Το πιο κοντινό παράλληλο ως προς το λουτρό που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Αργιάννη είναι ένα καλοφτιαγμένο βοτσαλωτό δάπεδο της Οικίας III στην Αττική (Αλαί Αιξωνίδες), που ταυτίζεται με λουτρό, δίπλα ακριβώς σε εστία, η οποία χρησίμευε για το ζέσταμα νερού. Η οικία χρονολογείται στην κλασική περίοδο. (W. Hoerfner 2009, *Ιστορία της κατοικίας*, μτφρ. Ηλίας Τσιριγκάκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, 267-268, εικ. 3).

Η κεραμική που μέχρι στιγμής έχει μελετηθεί από τα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. και είναι οικιστικού χαρακτήρα. Κυριαρχεί η μελαμβαφής αττική κεραμική. Το άνω τμήμα ειδωλίου καθιστής γυναικείας μορφής με πόλο που κρατά περιστέρι, κορινθιακού εργαστηρίου, εντοπίστηκε βόρεια του Τοίχου 6, χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. και πιθανόν να είχε σχέση με οικιακή λατρεία. Επίσης, ένα πλήλιο ανδρικό γκροτέσκο ειδώλιο που έχει συγκολληθεί από πολλά θραύσματα χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. περίπου, στην ίδια δηλαδή περίοδο χρήσης των κατασκευών.

Αποτύπωση και ιστορική-αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του επονομαζόμενου «Πύργου της Βασιλοπούλας», πλησίον του οικισμού Μύλοι Αργολίδας

Κωνσταντίνος Π. Δημητρούλιας

ΥΠΠΟΑ, Δ/ση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων

Αντικείμενο της μελέτης είναι ο επονομαζόμενος «Πύργος της Βασιλοπούλας», που σώζεται σε χαμηλό ύψωμα νοτιοδυτικά του οικισμού Μύλοι Αργολίδας. Το μεταβυζαντινό μνημείο αποτελεί χαρακτηριστικό και μοναδικό παράδειγμα μεμονωμένου μεσαιωνικού πύργου, καθώς στην ευρύτερη περιοχή της Αργολίδας δεν διατηρούνται ανάλογοι μάρτυρες που διασώζουν σε τέτοιο βαθμό τα αυθεντικά αρχιτεκτονικά και οικοδομικά τους στοιχεία. Ως εκ τούτου η αρχιτεκτονική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης, η ιστορική τεκμηρίωση και η σύγκριση με αντίστοιχα παραδείγματα, η διερεύνηση των οικοδομικών φάσεων και η διάγνωση της παθολογίας του πύργου εμπλουτίζουν τη γνώση αναφορικά με τα οχυρωματικά έργα της περιοχής.

Ο πύργος βρίσκεται νότια του κάστρου Κιβερίου, το οποίο καταλαμβάνει την κορυφή του βραχώδους Ποντίνου όρους και έλεγχε το στενό παράλιο πέρασμα που οδηγούσε από τον αργολικό κάμπο προς την Αρκαδία μέσω του Αχλαδοκάμπου. Η ύπαρξη του κάστρου, του εξεταζόμενου πύργου καθώς και χαρακωμάτων και στρατιωτικών εγκαταστάσεων των αρχών του 20ου αι. υποδηλώνουν τη μεγάλη στρατηγική σημασία της θέσης, που έλεγχε τον κύριο και διαχρονικό άξονα επικοινωνίας, που οδηγούσε από την Αργολίδα στην Αρκαδία, επικοινωνία που υποβαθμίστηκε μόλις τα τελευταία χρόνια λόγω της κατασκευής της νέας εθνικής οδού Κορίνθου – Τρίπολης.

Ο πύργος χαρακτηρίζεται από απλότητα στην κατασκευή, χωρίς μορφολογικές εκζητήσεις, γεγονός που επιβάλλεται από τον αμυντικό του χαρακτήρα, τις επιταγές και την ανασφάλεια της εποχής, ενώ παράλληλα στέγαζε και την κατοικία του κατόχου, λόγω της ύπαρξης στοιχείων που κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες των χρηστών, όπως εστία, ερμάρια κλπ., χρήση που παρατηρείται και σε άλλα παραδείγματα. Περιβάλλεται από λίθινο περίδρομο ο οποίος ακολουθεί μία ορθοκανονική διάταξη, εντός του οποίου υπήρχαν άλλες βοηθητικές κατασκευές.

Παρόλο που δεν διατηρούνται πλέον οι εσωτερικές στάθμες, εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί την οργάνωση του εσωτερικού του πύργου με βάση τα σωζόμενα ίχνη των δοκοθηκών στις τοιχοποιίες και τις δημιουργούμενες εσοχές στο πάχος των τοίχων, λαμβάνοντας υπ' όψη την εξασφάλιση των απρόσκοπτων κινήσεων των ενοίκων – αμυνομένων και της άνετης πρόσβασης στα ανοίγματα, στις πολεμοθυρίδες, στις επάλξεις καθώς και στα στοιχεία του εσωτερικού χώρου.

Με την εν λόγω ερευνητική εργασία μελετήθηκε ένας από τους καλύτερα διατηρημένους μεμονωμένους πύργους της Αργολίδας, διασώθηκε και τεκμηριώθηκε για πρώτη φορά μέσω της επί τόπου αρχιτεκτονικής αποτύπωσης ένα σημαντικό μνημείο της περιοχής, σε μια χρονική περίοδο που η κατάσταση διατήρησής του βαίνει επιδεινούμενη καθώς λόγω των προβλημάτων που αντιμετωπίζει απειλείται με άμεση κατάρρευση.

Αρχιτεκτονική και ιστορική τεκμηρίωση του επονομαζόμενου «Κάστρου της Μονοβύζας» στην περιοχή Σταυρί Γορτυνίας

Κωνσταντίνος Δημητρούλιας¹, Παναγιώτα Κολιάτση², Ευαγγελία Αλθανού³

¹ΥΠΠΟΑ, Δ/νση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων Μουσείων και Πολιτιστικών Κτηρίων, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, ³Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Το επονομαζόμενο από τους κατοίκους της περιοχής «Κάστρο της Μονοβύζας» ανήκει στην περιοχή Σταυρί της Τ.Κ. Δήμητρας του Δήμου Γορτυνίας και βρίσκεται στη δυτική Αρκαδία στα σύνορα με την Ηλεία, δυτικά του σύγχρονου υδροηλεκτρικού εργοστασίου του Λάδωνα, ο οποίος οριοθετεί στα ανατολικά τον κωνικό λόφο του κάστρου. Το ύψωμα βρίσκεται σε στρατηγική θέση καθώς προβάλλει μέσα στο ποτάμι και ως εκ τούτου προσφέρει ανεμπόδιστη οπτική επαφή με τα υψώματα και την κοιλάδα του Λάδωνα προς τον νότο, ενώ ελέγχει την είσοδο του φαραγγιού της Κλειβωκάς στα βόρεια.

Το μνημείο αποτελεί εξελιγμένο παράδειγμα του λεγόμενου τύπου του ορεινού οχυρού και βρίσκεται στην επικράτεια της βαρωνίας της Άκοβας. Διαθέτει έναν εξωτερικό περίβολο, ο οποίος εξασφαλίζει την άμυνα της θέσης ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο, ενώ η οχύρωση εκλείπει στα σημεία με απότομη κλίση, από τα οποία η πρόσβαση του επιτιθέμενου ήταν αδύνατη. Παρουσιάζει μία πιο σύνθετη μορφή σε σχέση με άλλα κάστρα αντίστοιχου μεγέθους και μια τάση οργανωμένης σχεδίασης, καθώς το τείχος δεν ακολουθεί ακανόνιστη πορεία αλλά αποτελείται από ευθύγραμμα τμήματα που δημιουργούν σπασίματα αλλάζοντας κατεύθυνση, ενώ στο ανατολικό τμήμα του υψώματος αναγνωρίζεται η πρόθεση αύξησης της αμυντικής ικανότητας, σύμφωνα με την παρατηρούμενη διαμόρφωση. Ο εξωτερικός περίβολος ενισχύεται από έναν ορθογωνικό πύργο, ο οποίος βρίσκεται πλησίον της κεντρικής πύλης, η οποία πλέον έχει τοιχιστεί.

Στο εσωτερικό του κάστρου διατηρείται ο ελεύθερα χωροθετημένος κεντρικός πύργος, που αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο του οχυρού αλλά και την κατοικία του τοπικού άρχοντα και στα ανατολικά του ένα ορθογωνικό κτίσμα με κιστέρνα στην κατώτερη στάθμη. Το κάστρο διατηρείται σε κακή κατάσταση, καθώς πολλά τμήματα έχουν καταρρεύσει, ωστόσο επιχειρείται η αρχιτεκτονική του αποτύπωση, η διάκριση των ιστορικών φάσεων και η αποκάλυψη της οικοδομικής ιστορίας του.

Το κάστρο παρουσιάζει προβλήματα ταύτισης. Πρόκειται για οχυρωματικό έργο που πιθανώς σχετίζεται με την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους σταυροφόρους και την ίδρυση του φράγκικου Πριγκιπάτου της Αχαΐας και χρησιμοποιήθηκε για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των φεουδαρχών και να ελέγξει το πέρασμα από και προς την Ηλεία, όπου βρισκόταν η έδρα του ηγεμόνα. Αναφέρεται από τους κατοίκους της περιοχής με την ονομασία «Κάστρο της Μονοβύζας», χαρακτηρισμός που αποδίδεται στη βιβλιογραφία κυρίως στο γειτονικό κάστρο της Άκοβας, κέντρο της περιοχής και έδρα της ομώνυμης βαρωνίας κατά τη σταυροφορική περίοδο. Ερευνητές, όπως οι Α. Βον και Π. Σαραντάκης, το ονομάζουν «Κάστρο της Ζούμπελας» που πιθανώς ταυτίζεται με το γνωστό από τις πηγές κάστρο της Ρούπελης, το οποίο ωστόσο άλλοι τοποθετούν στην Κορινθία.

Η μορφή του Ανύτου από την ομάδα της Λυκόσουρας

Σωτηρία Δημοπούλου
Πανεπιστήμιο Münster

Η λατρευτική ομάδα της Λυκόσουρας, έργο του γλύπτη Δαμοφώντα από τη Μεσσήνη, αποτελεί ένα από τα λίγα σωζόμενα, πρωτότυπα, λατρευτικά αγάλματα της ελληνιστικής περιόδου. Αν και η έρευνα έχει ασχοληθεί σε βάθος τόσο με στυλιστικές, εικονογραφικές, χρονολογικές αλλά και λατρευτικές προσεγγίσεις του έργου,, η μορφή του Ανύτου παραμένει αμφιλεγόμενη. Η δυσκολία της μελέτης του συγκεκριμένου γλυπτού έγκειται κυρίως στην απουσία επαρκών αρχαιολογικών και φιλολογικών στοιχείων, τα οποία παραμένουν φειδωλά για μια περαιτέρω ανάλυση.

Η ανακοίνωση, που αποτελεί τμήμα της διδακτορικής μου διατριβής σχετικά με τη λατρευτική ομάδα, στοχεύει να παρουσιάσει μια νέα πρόταση αναπαράστασης της μορφής καθώς και μια διαφορετική ερμηνευτική αλλά και κατασκευαστική προσέγγιση της μορφής του Ανύτου δίπλα από τις λατρευόμενες θεές στο ιερό της Λυκόσουρας. Η περιγραφή του Πausanία στα Αρκαδικά για τον οπλισμένο Τιτάνα είναι ανεπαρκής για μια ολοκληρωμένη και εμπειριστατωμένη μελέτη, όπως επίσης και τα αρχαιολογικά ευρήματα που αποδίδονται στον Άνυτο. Βασικό μειονέκτημα αποτελεί η απουσία του κορμού του αγάλματος, γεγονός που καθιστά τη μελέτη του δυσκολότερη.

Βασικό κομμάτι αυτής της παρουσίασης αποτελεί επίσης και ο τρόπος κατασκευής του αγάλματος. Ποια τεχνική χρησιμοποίησε ο γλύπτης; Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η κατασκευή του Ανύτου διέφερε από αυτών της Δέσποινας, Δήμητρας και Άρτεμης. Μπορούν όντως να επιβεβαιωθούν αυτοί οι ισχυρισμοί με βάση τα διασωθέντα τμήματα από τον περίφημο θώρακα της μορφής;

Πέραν τούτου, επιχειρείται μία εκ νέου σχεδιαστική αναπαράσταση του Ανύτου ως πλήρως οπλισμένου. Οι μέχρι πρότινος γνωστές αναπαραστάσεις των G. Dickins, E. Lévy και J. Marcadé και A. Stewart βασίστηκαν κυρίως στη μοναδική απεικόνιση της ομάδας στο νόμισμα των Μεγαλοπολιτών της εποχής αυτοκρατορίας της Ιουλίας Δόμνας του 200 μ.Χ. αλλά και στα λιγοστά αρχαιολογικά ευρήματα. Η νέα απεικόνιση βασίζεται, εκτός των ήδη δεδομένων στοιχείων, και σε μια μελέτη του οπλισμού της μορφής ως άλλος Κουρήτης, οπλίτης έτοιμος να υπερασπιστεί τη Δέσποινα, αφού σύμφωνα με την τοπική αρκαδική παράδοση ήταν ο τροφός της.

Αναπόσπαστο κομμάτι αποτελεί και η λατρεία. Πώς εντάσσεται ο Άνυτος σε αυτήν και για ποιο λόγο θεωρήθηκε ισάξιος με τις τιμώμενες θεές ώστε να σταθεί δίπλα τους; Είναι ένας τοπικός ήρωας, ένας Τιτάνας ή μήπως συνδέεται βαθύτερα με την ερμηνεία της μυστηριακής λατρείας της Δέσποινας στη Λυκόσουρα; Μορφή πολυδιάστατη, που προσεγγίζεται λατρευτικά και ερμηνευτικά σε συνδυασμό με τις απεικονιζόμενες θεές και τη θέση τους στην τοπική λατρεία. Τέλος, δε θα μπορούσε να απουσιάσει και η στυλιστική ανάλυση της σωζόμενης κεφαλής του Ανύτου και πιθανά εικονιστικά πρότυπα, με τα οποία παραλληλίζεται.

Συνέχειες και ασυνέχειες του δημόσιου αστικού χώρου στις πόλεις της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου μέσω της επίδρασης του μνημειακού Χριστιανισμού (4ος-6ος αι.)

Ανδρέας Δουλφής

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η νεότερη έρευνα έχει ορίσει ως ένα βαθμό τις μορφές και τα χαρακτηριστικά που λαμβάνει ο αστικός χώρος κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, καθώς και τις κατηγορίες στις οποίες μπορεί να ταξινομηθεί (εμπορικός, παραγωγικός, οικιστικός, θρησκευτικός, πολιτικός και κοινωνικός χώρος). Ο κάθε χώρος μπορεί να εκφράζει μία ή πολλές επιμέρους κατηγορίες, κύριες και δευτερεύουσες, ενώ υπόκειται σε μία διαρκή εξέλιξη, συμπλεκόμενος με το ευρύτερο αστικό περιβάλλον και τις συνεχείς παρεμβάσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Επιπρόσθετα, κοινή θέση πολλών μελετητών αποτελεί το γεγονός πως, οι τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές μεταβολές, αποτελούν φυσική έκφραση των μεταβολών που πραγματοποιούνται σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Παρουσιάζοντας και αξιοποιώντας τα δεδομένα αυτά ως εργαλεία της έρευνας, γίνεται αρχικά προσπάθεια να ταξινομηθούν αντίστοιχα χωρικές λειτουργίες που παρατηρούνται στο δημόσιο χώρο των πρωτοβυζαντινών πόλεων της Πελοποννήσου. Στη συνέχεια επιχειρείται η παρατήρηση των μεταβολών που επιφέρει η εμφάνιση των χριστιανικών ναών ως προς τη διατήρηση ή αλλαγή, ποσοτική και ποιοτική, των προγενέστερων χωρικών χαρακτηριστικών στις εξεταζόμενες θέσεις. Τέλος, οι παρατηρήσεις αυτές αξιοποιούνται για την εξαγωγή ορισμένων βασικών, προκαταρκτικών συμπερασμάτων ως προς τις κοινωνικές συνθήκες τις οποίες και εκφράζουν χωρικά στις εξεταζόμενες πόλεις.

Κοκκινόρραχη: ένα πρόστιο της βυζαντινής Λακεδαιμονίας

Ευαγγελία Π. Ελευθερίου, Μαρία Φλώρου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Ο οικισμός της Κοκκινόρραχης (τέως Τσουνί) και η κτηματική του περιφέρεια εκτείνονται βόρεια-βορειοανατολικά της πόλης της Σπάρτης και του ποταμού Ευρώτα. Τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή, που προέκυψαν στο πλαίσιο κατασκευής της νέας Εθνικής Οδού Λεύκτρο – Σπάρτη, ωθούν σε επαναπροσδιορισμό της ιστορικής και αρχαιολογικής ταυτότητας του χώρου κατά τους μέσους χρόνους.

Πρωτοβυζαντινό βαλανείο στην περιφέρεια του οικισμού, ανεσκαμμένο τη δεκαετία του 1990, συνιστά την πρωιμότερη μαρτυρία για το βυζαντινό παρελθόν της Κοκκινόρραχης. Τα κατάλοιπα οικιστικής και βιοτεχνικής-εργαστηριακής εγκατάστασης του 10ου–13ου αιώνα, που προέκυψαν κατά το τεχνικό έργο του αυτοκινητόδρομου στα νότια όρια του οικισμού, και πλησιόχωρος σε αυτά κοιμητηριακός ναός στη θέση «Κεραμιδάκι», σε χρήση μεταξύ του 11ου και του όψιμου 12ου/πρώιμου 13ου αιώνα, ενίσχυσαν τα πορίσματα της παλαιότερης

επιφανειακής έρευνας που διεξήχθη στην περιοχή στα τέλη της δεκαετίας του 1980 (*The Laconia Survey*). Το εργαστήριο, προορισμένο για την παραγωγή οικοδομικού υλικού, βρισκόταν σε λειτουργία καθόλη την περίοδο ακμής της Λακεδαιμονίας, όταν η τελευταία αναδείχθηκε σε μείζον αστικό και οικονομικό κέντρο της Πελοποννήσου, και πιθανότατα εξυπηρετούσε τις αυξημένες ανάγκες σε οικοδομικό υλικό (εάν αυτές δεν ήταν και ο κατεξοχήν λόγος της ίδρυσής του). Ιδιαίτερα δε σημαντικός είναι ο εντοπισμός του, καθώς συνιστά ισχυρό τεκμήριο για τη χωροθέτηση στην παρειωρωτή περιοχή, και εκτός των τειχών του κάστρου *Λακεδαίμονος*, των εργαστηρίων, όχι μόνον παραγωγής οικοδομικών προϊόντων αλλά και της εφυαλωμένης και χρηστικής κεραμεικής, καλύπτοντας ένα μείζον κενό της έρευνας, που έχει ταυτίσει, αλλά όχι και εντοπίσει, τα λακωνικά εργαστήρια ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα.

Κύρια μαρτυρία για την οψιμότερη μεσαιωνική περίοδο αποτελεί θησαυρός 25 χρυσών υπέρπυρων νομισμάτων των Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185–1195) και Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195–1203) που βρέθηκε επιφανειακά, στο κεντρικό κλίτος του ναού στο Κεραμιδάκι, καθώς ενδεχομένως απεκρύβη την περίοδο της φραγκικής εισβολής στη Λακεδαιμονία, περί το 1212, και μάλιστα εξαιτίας αυτής. Με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, συνιστά μοναδικό εύρημα για την εποχή στην περιοχή αλλά και στην ευρύτερη περιφέρεια της Λακεδαίμονος, λαμβάνοντας ακριβώς για τον λόγο αυτό πολλαπλάσια σημασία. Η τελευταία ψηφίδα στη σύνθεση του ιστορικού μωσαϊκού της Κοκκινόρραχης προστίθεται με τον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου, ενοριακό του οικισμού, που διατηρεί λίγα λείψανα γραπτού διακόσμου και εντοιχισμένα αρχαία *spolia*.

Υπό το πρίσμα των νεότερων ευρημάτων, στο υπόβαθρο που συνθέτουν τα αποτελέσματα παλαιότερων ερευνών, η Κοκκινόρραχη μπορεί να προσγραφεί πλέον στα προάστια της βυζαντινής Λακεδαιμονίας, επί του κύριου οδικού δικτύου και σε άμεση συνάφεια με τον πολλαπλώς ζωτικό χώρο του ποταμού Ευρώτα.

Αποτελέσματα σωστικής ανασκαφικής έρευνας στη θέση «Μάγερη» του Δήμου Κορινθίων

Παρασκευή Ευαγγέλογλου, Χριστίνα Πιπίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Στο πλαίσιο εκτέλεσης του έργου «ΚΥΤ 400/1520 KV Κορίνθου & Έργα Ηλεκτρικής Διασύνδεσής του» στη θέση «Μάγερη» του Δήμου Κορινθίων, διενεργήθηκε το 2020 σωστική ανασκαφή υπό την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας. Στην περιοχή εντοπίστηκαν αρχαιότητες, οι οποίες καταδεικνύουν δραστηριότητα από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ειδικότερα, αποκαλύφθηκε μικρής έκτασης παρόδιο νεκροταφείο οργανωμένο σε δύο συστάδες τάφων αρχαϊκών χρόνων. Η μια εξ αυτών οριοθετούνταν από έναν ιδιαίτερα επιμελημένο και ισχυρό ταφικό περίβολο. Βορειοανατολικά των τάφων αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα μιας περιφερειακής και μικρής κλίμακας εγκατάστασης, έκτασης 1200 τ.μ., που χρονολογείται στην ελληνοιστική και ρωμαϊκή εποχή. Πρόκειται

για ένα συγκρότημα που αποτελούνταν από υπαίθριους αλλά και στεγασμένους χώρους, σύμφωνα με το στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε. Στο εσωτερικό των χώρων αυτών βρέθηκαν δεξαμενές, λάκκοι που χρησίμευαν είτε στην αποθήκευση είτε στην παραγωγή προϊόντων, χρηστική κεραμική και κινητά ευρήματα, που παραπέμπουν πιθανότατα σε οικολογική δραστηριότητα.

Τέλος, στην πλαγιά του φυσικού λόφου, που εκτείνεται στα ανατολικά της περιοχής, διερευνήθηκε τμήμα οργανωμένου λατομείου επιφανειακής και ρηχής εξόρυξης μαλακού ασβεστόλιθου. Εντός του χώρου λατόμευσης αποκαλύφθηκε δρόμος μήκους 30μ. που εξυπηρετούσε πιθανότατα τη λιθαγωγία. Ο δρόμος αυτός συνδέονταν με κεντρική οδό εξωτερικά του λατομείου, η οποία είχε προσανατολισμό από ΒΑ προς ΝΔ και ανασκάφηκε σε μήκος 60μ. Στο μεγαλύτερο τμήμα της οριοθετούνταν εκατέρωθεν από δύο ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους.

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα ανασκαφικά αποτελέσματα της παραπάνω έρευνας και τα προκαταρκτικά συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού. Πρόκειται για μια νέα αρχαιολογική θέση στη βορειοανατολική περιφέρεια της Αρχαίας Κορίνθου, η οποία προσθέτει νέα στοιχεία στη τοπογραφία της περιοχής.

Επετειακές δράσεις για τον εορτασμό των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821. Το Ψηφιακό Μουσείο ΚΑΛΑΜΑΤΑ 1821 του Ερευνητικού Προγράμματος «ΚΑΛΑΜΑΤΑ 1821 – Δρόμοι Ελευθερίας»

Νικόλαος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Το Ερευνητικό Πρόγραμμα «ΚΑΛΑΜΑΤΑ 1821 – Δρόμοι Ελευθερίας» αποτελεί σύμπραξη τριών φορέων: του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (συντονιστής) με την συμμετοχή τριών Τμημάτων (Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Μηχανικών και Πληροφορικής και Θεατρικών Σπουδών), της Κοινοφελούς Επιχείρησης του Δήμου Καλαμάτας «ΦΑΡΙΣ» και της κινηματογραφικής εταιρείας «VIEWMASTER Films A.E.», και υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» του Υπουργείου Οικονομίας και Ανάπτυξης χρηματοδοτούμενο από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και ενταγμένο στην Δράση «Ερευνώ – Δημιουργώ – Καινοτομώ». Το Πρόγραμμα έχει χαρακτηριστεί από το Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης ως εμβληματικό έργο στον Πολιτισμό.

Παραδοτέα του Προγράμματος αποτελούν η δημιουργία ταινίας κανονικής διάρκειας (*Άνεμος Ελευθερίας*), η καθιέρωση του μηνός Μαρτίου ως περιόδου πολλαπλών και πολυδιάστατων εκδηλώσεων και η δημιουργία *Ψηφιακού Μουσείου ΚΑΛΑΜΑΤΑ 1821*, που αποτελεί το κύριο περιεχόμενο της παρουσίασης.

Το Ψηφιακό Μουσείο, που φιλοξενείται σε αποκλειστικό χώρο στο ιστορικό κτήριο του παλαιού Δημαρχείου της πόλης της Καλαμάτας, συνίσταται σε εγκαταστάσεις ψηφιακών εφαρμογών. Συγκεκριμένα, στο χώρο λειτουργούν δυο επιτοίχιες οθόνες που ενημερώνουν για τις εκδηλώσεις της πόλης καθώς και δυο οθόνες με περιεχόμενο

από αποσπάσματα αφηγήσεων ιστοριών του '21, προβολή εικόνων από παλαιότερες επετειακές εκδηλώσεις και αποσπάσματα από την ταινία του προγράμματος. Ως πλέον σημαντικό ψηφιακό προϊόν του Μουσείου είναι η λειτουργία δυο επιδαπέδων οθονών με πολυμεσικές εφαρμογές που αναπλάθουν μνήμες στην πόλη οι οποίες σχετίζονται με το '21, δηλαδή κτήρια, μορφές ηρώων, διαδρομές που σχετίζονται με γνωστά επεισόδια της περιόδου, παρακινώντας τους ενδιαφερομένους να κινηθούν σε σημεία ενδιαφέροντος της πόλης και της περιοχής, να «βιώσουν» εικόνες της εποχής και να συμμετάσχουν σε διαδραστικά παιχνίδια μέσα από «δέντρα ιστοριών» και «κρυμμένου θησαυρού». Αυτά αναφέρονται σε κτίρια, οδούς και τοπωνύμια ιστορικής μνήμης της πόλης, αποτυπώνοντας και διασυνδέοντας την πορεία των τελευταίων 200 ετών. Στο πλαίσιο της παρουσίασης θα αναφερθούν και οι μουσειολογικές παράμετροι της κατασκευής του ψηφιακού μουσείου, το οποίο φιλοξενεί προθήκη με ιστορικά κειμήλια της περιόδου κατά παραχώρηση της ΕΦ.Α. Μεσσηνίας.

Το Πρόγραμμα συνιστά μια ερευνητική προσπάθεια ολιστικής παρουσίασης και προβολής του πολιτιστικού αποθέματος του 1821 στην Περιφέρεια Πελοποννήσου με έμφαση στην περιοχή της Μεσσηνίας.

Πήλινα μελαμβαφή κύπελλα κλασικών χρόνων από το νότιο αίθριο του Ασκληπιείου της Μεσσηνίας

Ελένη Ζυμή

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η ανακοίνωση εστιάζει σε μία κατηγορία ολιγάριθμων πήλινων μελαμβαφών κυλινδρικών κυπέλλων με οριζόντιες αυλακώσεις που χρονολογούνται στα κλασικά χρόνια και βρέθηκαν σε βαθύτερα στρώματα κάτω από το νότιο αίθριο του Ασκληπιείου της αρχαίας Μεσσηνίας. Τα αγγεία αυτά είναι πιθανόν εισηγμένα και παραπέμπουν σε πήλινες «απομμήσεις» αντίστοιχων τύπων αιχαιμενιδικών/περσικών μετάλλινων σκευών που έχουν βρεθεί στην Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στο νότιο αίθριο του συγκροτήματος του Ασκληπιείου πραγματοποιήθηκαν από το 1993 μέχρι το 1995 και έφεραν στο φως οικοδομικά κατάλοιπα ενός πρώιμου ιερού, στο οποίο, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, λατρευόταν ο Ασκληπιός, ως ήρωας και ιατρός θεραπευτής, και η πρώτη μυθική και θεοποιημένη βασίλισσα Μεσσήνη. Περιλαμβάνουν τμήμα στοάς, διμερές λατρευτικό κτίσμα με τρεις οικοδομικές φάσεις μεταξύ του 6ου αι. π.Χ. και το τέλος του 3ου π.Χ., το θεμέλιο ενός βωμού και αποθέτες. Ο στόχος της ανακοίνωσης είναι διττός: η διερεύνηση της προέλευσης των μελαμβαφών κυπέλλων και η πιθανή τους χρήση στη διάρκεια λατρευτικών πράξεων και τελετουργιών.

Μια εξερεύνηση του ρυθμού στο δυτικό αέτωμα του ναού του Δία στην Ολυμπία

Χαρά Θλιβέρη

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Με την ανακοίνωσή μου θα πραγματευτώ αισθητικές έννοιες της τέχνης, όπως διαμορφώθηκαν από την τεχνοκριτική της αρχαιότητας, και συγκεκριμένα θα επιχειρήσω τη διασύνδεση των εννοιών αυτών με το δυτικό αέτωμα του ναού του Δία στην Ολυμπία (471-457 π.Χ.). Σκοπός μου είναι να προσδιορίσω την εξέλιξη των αρχαίων όρων του ρυθμού, της μίμησης, της αλήθειας και της συμμετρίας κατά την πρώιμη κλασική εποχή, σε μια παράλληλη αναζήτηση με την αφηγηματική εξιστόρηση και τους αφηγηματικούς τρόπους του συγκεκριμένου αετώματος.

Η Κενταυρομαχία του δυτικού αετώματος του ναού του Δία είναι η πρώτη παρουσίαση του θέματος στην αρχιτεκτονική γλυπτική και παρά τη μεγάλη παράδοση των Κενταυρομαχιών στην αγγειογραφία αποτελεί ένα νέο εικονογραφικό πρότυπο, εμπνευσμένο ως ένα βαθμό από την αττική Κενταυρομαχία. Σε αυτό το πλαίσιο, η παρουσία του Απόλλωνα στο αέτωμα μπορεί να θεωρηθεί μια ολυμπιακή καινοτομία που αξίζει να επαναπροσεγγιστεί ως προς το εννοιολογικό της περιεχόμενο και την αποτύπωση, λαμβάνοντας υπόψη τη σύγχρονη έρευνα και την απουσία των αρχαίων λογοτεχνικών πηγών.

Η έννοια του ρυθμού στη αρχαία τεχνοκριτική εκφράζει μια νέα αντιληπτική θεώρηση για την κίνηση, που αποδίδεται στον γλύπτη Πυθαγόρα από το Ρήγιο (Διογ. Λαέρτ. 8.47: *πρῶτον δοκοῦντα ῥυθμοῦ καὶ συμμετρίας ἐστοχάσθαι*), σημαντικό έργο του οποίου, αν και άγνωστο στη σημερινή εποχή, παραδίδεται στην Ολυμπία κατά την πρώιμη κλασική εποχή. Θα μπορούσε ο Πυθαγόρας να έχει μια επιρροή στο δυτικό αέτωμα μέσω των αθλητικών ανδριάντων του που είχαν ανιδρυθεί στο ιερό και εξυμνήθηκαν από τις πηγές (Παυσ. 6.44: *τὸν δὲ ἀνδριάντα Πυθαγόρας ἐποίησεν ὁ Ῥηγῖνος, εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀγαθὸς τὰ ἐς πλαστικὴν*);

Μια δεύτερη εξερεύνηση του ρυθμού επικεντρώνεται στον Αθηναίο γλύπτη Μύρωνα, ο οποίος σχετίζεται με τον Πυθαγόρα μέσω των αρχαίων πηγών και έργα του αφιερώθηκαν επίσης στην Ολυμπία. Υποστηρίζεται ότι υπάρχει μια εγγενής επιδίωξη της κίνησης στη γλυπτική του δυτικού αετώματος, η οποία επανευρίσκεται στη γλυπτική του Μύρωνα. Το κλειδί για μια τέτοια εκτίμηση στον ναό βρίσκεται στη μορφή του Απόλλωνα, ο οποίος δημιουργεί ένα καινούργιο «σημαίνον» μοτίβο για τους θεατές (Ηράκλ. Β 93: *οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει*), ως μια ρυθμιστική αρχή στην υψηλότερη αποστολή της: την εξισορρόπηση των αντιθέτων.

Σπήλαια Πελοποννήσου: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

*Αγγελική Καζνέση, Χρυσάνθη Κονταξή, Ελένη Στραβοπόδη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας*

Τα σπήλαια αποτελούν ένα ιδιαίτερο περιβάλλον δραστηριοποίησης των κοινωνικών ομάδων διαχρονικά στον ελλαδικό χώρο και ειδικότερα στην Πελοπόννησο. Σύμφωνα με τις επικρατούσες θεωρίες, το σπήλαιο αποτελεί έναν δευτερεύοντα χώρο, δορυφορικό ενός κεντρικού πυρήνα, που συνήθως αναζητείται σε κάποιον όμορο οικισμό. Η εντατικοποίηση όμως της αρχαιολογικής έρευνας σε σπήλαια έφερε στο φως νέα δεδομένα που εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τη χρήση και το ρόλο τους στη δόμηση του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται ευρήματα του υλικού πολιτισμού που πιστοποιούν τον πρωτεύοντα ρόλο των σπηλαίων σε ένα ευρύ φάσμα, όχι μόνο οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά και κοινωνικο-πολιτισμικών συμβολισμών. Η μελέτη επικεντρώνεται σε σπήλαια που παρουσιάζουν ποικιλομορφία χρήσης διαχρονικά, όπως το Φράγγι, το σπήλαιο των Λιμνών, η Α' και η Β' Κουβελέικη, το σπήλαιο Περαχώρας, το σπήλαιο της Ανδρίτσας κ.ά. Εξετάζονται συγκεκριμένες κατηγορίες ευρημάτων κεραμικής, λιθοτεχνίας, οργανικών καταλοίπων και αρχιτεκτονικών δομών, με στόχο την ανίχνευση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ομάδας που αξιοποίησε το κάθε σπήλαιο, το είδος της χρήσης του και τα κριτήρια με βάση τα οποία επιλέχθηκε η συγκεκριμένη θέση.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, υποστηρίζεται ότι η ανάγνωση του ρόλου των σπηλαίων απαιτεί μια πολυπαραγοντική θεώρηση με νέες προσεγγίσεις στην έρευνα αυτών των θέσεων, οι οποίες κατεξοχήν διασώζουν τα κατάλοιπα της ανθρωπίνης δραστηριότητας, προσδίδοντάς τους μια ιδιαίτερη ταυτότητα.

Η Κορινθιακή Κιονοστοιχία της Θόλου στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Επεμβάσεις καθαρισμού, σταθεροποίησης και προληπτικής συντήρησης

*Ελένη Καπάτου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας*

Στο πλαίσιο του Προγράμματος Αποκατάστασης και Αναστήλωσης της Κορινθιακής Κιονοστοιχίας της Θόλου εντάσσεται και η συντήρηση όλων των σωζόμενων μελών της. Σήμερα, έχουν πλέον ολοκληρωθεί οι εργασίες καθαρισμού και σταθεροποίησης σε συνολικά 250 μαρμάρινα θραύσματα καθώς και η αξιολόγηση της καταλληλότητας 150 από αυτά, προκειμένου να ενταχθούν ή μη στο υπό αναστήλωση μνημείο. Από την ολοκλήρωση των εργασιών καθαρισμού το 2011, μέχρι και σήμερα, τηρείται ένα πρόγραμμα «προληπτικής συντήρησης» για τη διατήρηση της κατάστασης των μαρμάρινων μελών, το οποίο προβλέπεται να συνεχιστεί και μετά την ολοκλήρωση της αναστήλωσης.

Το μάρμαρο με το οποίο είναι κατασκευασμένη η Κορινθιακή Κιονοστοιχία είναι λευκό, με διάμετρο κρυστάλλου που φθάνει το 1,5 mm. Τα μέλη της Κιονοστοιχίας

βρίσκονταν στην πλειονότητά τους εκτεθειμένα στον υπαίθριο χώρο έξω από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ασκληπιείου, τοποθετημένα σε σχεδόν άμεση επαφή με το έδαφος και κάτω από τα πεύκα. Οι παράγοντες φθοράς για το χονδρόκοκκο αυτό μάρμαρο είναι η απευθείας έκθεση στα όμβρια ύδατα, η προσρόφηση νερού από το έδαφος, η δράση του παγετού και φυσικά, η αυξημένη σχετική υγρασία στο Ασκληπιείο.

Η αρχική εικόνα των μελών χαρακτηριζόταν από τη σχεδόν καθολική κάλυψη της επιφάνειάς τους από βιολογικές επικαθίσεις –συμβίωση φυκών και μυκήτων σε λειχήνες. Το φαινόμενο της «ζαχαροποίησης» της μαρμάρινης επιφάνειας είναι το δεύτερο μεγαλύτερο πρόβλημα της κιονοστοιχίας. Ιδιαίτερα στην περιοχή των ταινιών των σπονδύλων, η περικρυσταλλική αυτή φθορά καταλήγει σε απώλεια της επιφάνειας του μαρμάρου, ο βαθμός της οποίας έχει επιδεινωθεί από τις μηχανικές καταπονήσεις που έχει υποστεί το εκάστοτε μέλος. Παράλληλα, τα μαρμάρινα μέλη φέρουν μικρορηγματώσεις, αποχρωματισμούς από οξείδια σιδήρου και επικαθίσεις ρητίνης από τα πεύκα.

Ο καθαρισμός των μαρμάρινων μελών είχε στόχο τη χημική και μηχανική απομάκρυνση των βιολογικών επικαθίσεων και των αποχρωματισμών. Από την άλλη, η σταθεροποίηση της επιφάνειας είναι μια διαδικασία διαρκής και στοχεύει στην επιβράδυνση της δράσης της «ζαχαροποίησης» και την αποτροπή βιολογικών αναπτύξεων εκ νέου. Για το λόγο αυτό, έχει καθιερωθεί το πρόγραμμα «προληπτικής συντήρησης» το οποίο επαναλαμβάνεται κάθε δύο χρόνια.

Τα συντηρημένα μέλη παραμένουν εκτεθειμένα σε εξωτερικό περιβάλλον αλλά είναι τοποθετημένα σε απόσταση από το έδαφος και σε ευήλια θέση. Η επιφάνειά τους παραμένει σταθερή και δεν έχει εμφανιστεί πάλι ανάπτυξη βιολογικών επικαθίσεων. Επιπλέον, η ζαχαροποίηση δεν έχει συνεχιστεί σε περιοχές που προηγουμένως παρουσίαζαν μία τέτοια τάση. Οι επιφάνειες με τους «απογυμνωμένους» κρυστάλλους έχουν σταθεροποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό ώστε να μην είναι εύθρυπτες. Όσον αφορά στα μέλη που θα αναταχθούν, η διαχείρισή τους κατά τις εργασίες αναστήλωσης είναι πλέον πολύ πιο εύκολη.

Καστάνια: ένας μικρός Μυστράς στη Μεσσηνιακή Μάνη. Εργασίες ανάδειξης των μνημείων του οικισμού την τελευταία δεκαετία

Μιχάλης Κάππας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Η Καστάνια συνιστά έναν από τους σημαντικότερους οικισμούς της Μεσσηνιακής Μάνης, που διατηρεί ακόμη ευδιάκριτο τον βυζαντινό της χαρακτήρα. Βρίσκεται σε υψόμετρο 550 μέτρων, καλά προφυλαγμένη σε μια λαγκαδιά των νοτιοδυτικών προβούων του Ταυγέτου. Οι δεκάδες βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της, από κοινού με τα αλώνια και τους νερόμυλους στις παρυφές του οικισμού, προσφέρουν τη δική τους μαρτυρία για το σημαντικό παρελθόν της. Ο ναός του Αγίου Πέτρου, γύρω από τον οποίο ήταν πιθανώς οργανωμένος ο αρχικός πυρήνας του οικισμού, χρονολογείται λίγο μετά τα μέσα του 12^{ου} αιώνα. Πολύ πρόσφατα, ένα

ακόμη αξιόλογο μνημείο, ο Άι Στράτηγος στη θέση Νιόκαστρο, αναχρονολογήθηκε βάσει κτητορικής επιγραφής στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, αυξάνοντας κατά πολύ τις γνώσεις μας για την πρώιμη ιστορία της Καστάνιας. Κατά τη δέκατη τρίτη εκατονταετία κτίζονται σταδιακά οι εκκλησίες του Αγίου Ιωάννη, του Αγίου Προκοπίου, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Νικολάου στη γειτονιά «της Μαρούλαινας», ενώ κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων αιώνων θα προστεθούν ακόμη ο διώροφος ναός του Αγίου Νικαλάου (Άι Νικολάκης), ο Άγιος Νικόλαος «ο Τρικάμπανος», η Παναγίτσα και ο ναός του Αγίου Γεωργίου στη θέση Καμπινάρι. Πολύ πρόσφατα εντοπίστηκε ένας ακόμη ερειπωμένος ναός των βυζαντινών χρόνων στο κεντρικότερο τμήμα του οικισμού, αφιερωμένος πιθανότατα στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

Η κομβική θέση της Καστάνιας στην αρχή των ορεινών μονοπατιών που διέσχιζαν κάποτε τον Ταΰγετο διασφάλιζε τη σύνδεση του χωριού με τα σημαντικότερα διοικητικά και καλλιτεχνικά κέντρα του Μοριά, τη Μονεμβασία και τον Μυστρά. Στο εσωτερικό των εκκλησιών της σώζονται αξιόλογες τοιχογραφίες, από τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα της κομνήνειας και της παλαιολόγειας τέχνης στην Πελοπόννησο. Η ακμή του οικισμού θα συνεχιστεί και στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως διαπιστώνεται από την παρουσία σημαντικών μνημείων που οικοδομούνται κατά την περίοδο αυτή. Στα χρόνια λίγο πριν από την Επανάσταση του 1821 κυρίαρχο ρόλο στον έλεγχο της Καστάνιας και της ευρύτερης περιοχής της διαδραματίζει η οικογένεια του καπετάν Κωνσταντή Δουράκη, ο πύργος του οποίου δεσπάζει στην κεντρική πλατεία του οικισμού.

Το σύνολο των μνημείων που προαναφέρθηκαν συνιστά την υλική πολιτιστική κληρονομιά της Καστάνιας, η οποία εφόσον αξιοποιηθεί κατάλληλα στο πλαίσιο ενός στρατηγικού σχεδίου (Place Branding) μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη του οικισμού ως βασικού πόλου έλξης επισκεπτών για την ευρύτερη περιοχή. Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν οι εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης που υλοποιήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας στα σημαντικότερα μνημεία της Καστάνιας τα τελευταία δέκα χρόνια, με την αξιοποίηση τόσο κρατικών και ευρωπαϊκών πόρων όσο και ιδιωτικών χορηγιών.

Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια των μυκηναϊκών χρόνων από τα Κτήρια Β και Δ στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας

Νεκτάριος Καραδήμας¹, Ελευθερία Καρδαμάκη², Αδαμαντία Βασιλογάμβρου³

¹Πανεπιστήμιο Κρήτης, ²Institute for Oriental and European Archaeology, Austrian Academy of Sciences,

³Επίτιμη Προϊσταμένη Αρχαιοτήτων

Οι ανασκαφές που πραγματοποιούνται στον Άγιο Βασίλειο στο Ξηροκάμπι Λακωνίας κατά την τελευταία δεκαετία έχουν φέρει στο φως διάφορους τύπους ανθρωπόμορφων ειδωλίων που χρονολογούνται από την ΥΕ III Α μέχρι και την ΥΕ III Β περίοδο. Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστεί μικρό σύνολο ανθρωπόμορφων ειδωλίων που βρέθηκε σε ασφαλώς στρωματογραφημένα σύνολα των ονομαζόμενων Κτηρίων Β και Δ, στο βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό άκρο της ανασκαφής αντιστοίχως. Τα έως σήμερα αποκαλυφθέντα θραύσματα ειδωλίων, αν και είναι

λιγοστά, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στο μεγαλύτερο μέρος τους ανήκουν σε φυσιοκρατικούς και άλλους πρώιμους τύπους με περιορισμένη διασπορά στα διάφορα μυκηναϊκά κέντρα της νότιας Ελλάδας. Η παρουσίαση αυτών των ειδωλίων από έναν πολλά υποσχόμενο χώρο ευελπιστεί να προσφέρει νέο υλικό για τη μελέτη της ειδωλοπλαστικής και εν συνεχεία της μυκηναϊκής θρησκείας στη Λακωνία.

Αρχαίο Θέατρο Σικυώνος. Αποτελέσματα ανασκαφής 2018-2019

Παναγιώτα Κασίμη, Βασίλειος Παπαθανασίου, Δήμητρα Ανδρικού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Το αρχαίο θέατρο Σικυώνος ανασκάφτηκε για πρώτη φορά από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα κατά διαστήματα στις δεκαετίες του 1880, 1890 και 1900. Εν συνεχεία έγιναν καθαρισμοί και μικρής κλίμακας ανασκαφές από τον Α. Ορλάνδο (1954), την Αρχαιολογική Εταιρεία και την Κ. Κρυστάλλη-Βότση (1984). Από το 2014 ξεκίνησε η νέα ανασκαφική έρευνα στο θέατρο για την υλοποίηση του έργου «Αποκάλυψη, Προστασία και Ανάδειξη του αρχαίου θεάτρου της Σικυώνας», το οποίο εκτελέστηκε στο πλαίσιο Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτισμικής Ανάπτυξης μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού, της Περιφέρειας Πελοποννήσου και του Δήμου Σικυωνίων. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας σε δύο φάσεις, η Α΄ Φάση υπό την διεύθυνση του Κ. Κίσσα (2014-2015), η Β΄ Φάση υπό την διεύθυνση της Π. Κασίμη (2018-2019). Σκοπός των αρχαιολογικών ερευνών ήταν η γεωμετρική τεκμηρίωση των μερών του θεάτρου, η κατά το δυνατόν επίλυση της γραφικής αποκατάστασής τους, η συγκέντρωση νέων χρονολογικών τεκμηρίων, η ανάδειξη των αξιών του μνημείου και η αποκατάσταση της αναγνωσιμότητάς του διά της αποκαλύψεως των βασικών μερών του. Στην παρούσα ανακοίνωση θα εκτεθούν τα αποτελέσματα της Β΄ Φάσης της ανασκαφής, με την οποία διερευνήθηκε συνολική έκταση πλέον των 1000 τ.μ. στα εξής μέρη του θεάτρου: εύριπος ορχήστρας, κάτω κοίλον, 1ο διάζωμα κοίλου, αναλήμματα κοίλου, πάροδοι, σκηνικό οικοδόμημα. Επίσης, διερευνήθηκε για πρώτη φορά μέρος της αρχαίας τεχνητής επίχωσης με την οποία διαμορφώθηκαν τα ακραία μέρη του μέσου κοίλου. Ακόμη, κατά την ανασκαφή ανακαλύφθηκαν σε δεύτερη χρήση αρχιτεκτονικά μέλη και θραύσματα ανήκοντα σε Δωρικές ανωδομές, τα οποία ενίοτε διατηρούν ακόμη αρχαίο χρώμα και τη γραπτή διακόσμηση. Ορισμένα εξ αυτών προέρχονται από μέρη της ανωδομής για τα οποία δεν υπήρχαν πρωτύτερα ανάλογα αρχαιολογικά τεκμήρια. Στην ανακοίνωση έμφαση θα δοθεί στην ανάλυση της αρχαιολογικής πληροφορίας που παρέχουν τα νεοευρεθέντα μέλη, στην τεκμηρίωση της απόδοσής τους σε συγκεκριμένα μέρη του μνημείου και στη συσχέτισή τους με υφιστάμενα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία μελετήθηκαν κατά την παρούσα έρευνα. Επίσης θα εξετασθούν αρχαιολογικές μαρτυρίες που συνδέονται με τον μηχανολογικό εξοπλισμό του θεάτρου και θα επιχειρηθεί η τεκμηριωμένη ανάκτηση της μορφής του σκηνικού οικοδομήματος και των συνοδών αυτού κατασκευών, ήτοι της Δωρικής στοάς, της ημικυκλικής κρήνης και του δωματίου με θρανίο.

Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Ζωητάδα και Άγιος Κωνσταντίνος Κρήνης Πατρών. Ευρήματα των ανασκαφών και συμπεράσματα για την κατοίκηση, την κοινωνία και τη διοίκηση της ευρύτερης περιοχής κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους

Σοφία Κασκαντίρη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Αντικείμενο της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση σημαντικών ευρημάτων που έχουν προέλθει από τις ανασκαφές των μυκηναϊκών νεκροταφείων στις θέσεις Ζωητάδα και Άγιος Κωνσταντίνος της Κρήνης Πατρών. Γίνεται συνοπτική αναφορά στο θέμα του διαχωρισμού των νεκροταφείων αυτών σε συστάδες, καθώς και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιμέρους νεκροταφείων της Κρήνης.

Η παρουσίαση των σημαντικότερων ευρημάτων κεραμικής, μικροτεχνίας, κοσμημάτων, σφραγίδων, χάλκινων όπλων και εργαλείων των νεκροταφείων της Κρήνης αναδεικνύει ομοιότητες ή διαφορές τους σε σύγκριση με ευρήματα από άλλα ανεσκαμμένα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής των Πατρών. Τονίζεται ιδιαίτερα η εμφάνιση ενός τοπικού «Αχαϊκού ρυθμού» κεραμικής, ο οποίος αποκρυσταλλώνεται και επικρατεί κυρίως κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIΓ περιόδου, και αναλύονται τα χαρακτηριστικά του. Παράλληλα, με αφορμή τις ταφές «πολεμιστών» των νεκροταφείων της Κρήνης σχολιάζεται το φαινόμενο της εμφάνισης μεγάλου αριθμού παρόμοιων ταφών στα νεκροταφεία της Αχαΐας κατά τους ύστερους χρόνους της ΥΕ IIIΒ/IIIΓ περιόδου.

Σχετικά με το ξίφος τύπου Naue II από τον Άγιο Κωνσταντίνο Κρήνης, επισημαίνεται ότι αποτελεί το πρωιμότερο μέχρι στιγμής παράδειγμα τέτοιου τύπου ξίφους από την Αχαΐα ενώ τα πρώτα αποτελέσματα των αναλύσεων του χαλκού το διαφοροποιούν από τα υπόλοιπα 16 γνωστά αχαϊκά ξίφη, καθιστώντας πιθανή την εισαγωγή του από αλλού. Παρουσιάζονται ακόμη και άλλα σημαντικά ευρήματα της Κρήνης, όπως κοσμήματα από ημιπολύτιμους λίθους, αιγυπτιακός σκαραβαίος από φαγεντιανή, χάντρα ηλέκτρου τύπου Τίρυνθας, χάλκινη λόγχη «ιταλικής» τυπολογίας κ.ά., και γίνεται σχολιασμός των εμπορικών επαφών και ταξιδιών που λάμβαναν χώρα κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους.

Αναφορικά με τις ταφές «πολεμιστών» της Κρήνης ή άλλες ταφές που συνοδεύονταν από πολύτιμα κτερίσματα, εξάγονται συμπεράσματα για την ανώτερη κοινωνική θέση των συγκεκριμένων νεκρών, καθώς και για τα πιθανά ανώτερα διοικητικά τους καθήκοντα εν ζωή. Παράλληλα γίνεται παρουσίαση κάποιων ιδιαίτερων ταφικών εθίμων που επικρατούν στα νεκροταφεία της Κρήνης και σημειώνονται στοιχεία σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες και τον τρόπο ζωής των κατοίκων, τα οποία προκύπτουν από τις οστεολογικές αναλύσεις.

Κατόπιν συγκρίσεων με τα δεδομένα που προκύπτουν από ανασκαφές άλλων γνωστών νεκροταφείων ή οικισμών της μυκηναϊκής περιόδου, εξάγονται κάποια γενικότερα συμπεράσματα αναφορικά με την κατοίκηση και τον τρόπο ζωής των κατοίκων αλλά και σχετικά με την κοινωνική και διοικητική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής των Πατρών κατά τη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων.

Σύγχρονες παρεμβάσεις – αρχαίες διαδρομές: Μια επισκόπηση της διαχρονικής ιστορίας της Ανατολικής Αχαΐας (Αιγιαλείας)

Χριστίνα Κατσαρού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Με αφορμή τις σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας στο πλαίσιο των Δημόσιων έργων, νέες σημαντικές θέσεις – άγνωστες μέχρι πρότινος– αποκαλύφθηκαν στην Ανατολική Αχαΐα και καινούργια δεδομένα προέκυψαν, που χρονολογικά καλύπτουν ένα ευρύ πεδίο εκτεινόμενο από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3η χιλιετία π.Χ.) έως τη Ρωμαιοκρατία.

Το εκτεταμένο εργαστηριακό συγκρότημα των υστερορωμαϊκών χρόνων, που διέσωζε εγκατάσταση ελαιτριβείου και κλιβάνους, τα ερείπια υστεροκλασικών κτηρίων που ανήκαν σε αρχαίο παραθαλάσσιο οικισμό στην Αιγείρα, ο πρωτοελλαδικός οικισμός στην παραλία Ακράτας, η αρχαία παραλιακή οδός, τα κατάλοιπα αγροικίας των ελληνοιστικών χρόνων στην Ακράτα, ο πρωτοελλαδικός οικισμός στην Ελίκη, το συγκρότημα ελληνοιστικών χρόνων και η αγροικία των ρωμαϊκών χρόνων στο Καλαντέρι αποτελούν σημαντικότερες ιστορικές μαρτυρίες για τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα ανά τους αιώνες και σε συνδυασμό με τα πλούσια κινητά ευρήματα που τις συνοδεύουν παρέχουν πλήθος πληροφοριών όχι μόνο για τις ασχολίες και τις δραστηριότητες των κατοίκων αλλά και για την ιστορία της τεχνολογικής εξέλιξης σε καθένα από τους τομείς αυτούς, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την ιστορία και την τοπογραφία της περιοχής.

Προσεγγίζοντας την Γεωμετρική Ελίκη και το σεισμικό παρελθόν της

Ντόρα Κατσωνοπούλου¹, Ιωάννης Κουκουβέλας², Έλενα Παρτίδα³
Ερευνητικό Πρόγραμμα Αρχαίας Ελίκης¹, Πανεπιστήμιο Πατρών², ΥΠΠΟΑ³

Οι συστηματικές γεωαρχαιολογικές έρευνες και ανασκαφές του Ερευνητικού Προγράμματος Αρχαίας Ελίκης/The Helike Project από το 1988 κ. εξ. στην περιοχή της Αιγιαλείας του Ν. Αχαΐας, επιπλέον της επίλυσης του χρόνιου ζητήματος εντοπισμού της Ελίκης με την ανακάλυψή της στην παραλιακή πεδιάδα, 7 περίπου χλμ νοτιοανατολικά του Αιγίου, έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και πλούσια κινητά ευρήματα ευρέος χρονικού φάσματος, από την 3η χιλιετία π.Χ. μέχρι την ύστερη αρχαιότητα.

Ενδιαφέροντα οικοδομικά λείψανα και πλούσια κεραμική γεωμετρικών χρόνων απέδωσε η ανασκαφή στο οικόπεδο Τζαβάρα στο σύγχρονο χωριό Νικολαίικα (ανατολικό τμήμα της περιοχής Αρχαίας Ελίκης). Στη συγκεκριμένη θέση, η οποία μάλιστα γειτνιάζει με τον άξονα του γνωστού Ρήγματος της Ελίκης, αναγνωρίστηκε τουλάχιστον ένας –άγνωστος μέχρι σήμερα– ιστορικός σεισμός που χρονολογείται περί το 700 π.Χ. Αν και απαιτείται η ολοκλήρωση της ανασκαφής προκειμένου να εξαχθούν τελικά συμπεράσματα, μπορεί εδώ να γίνει μια πρώτη ερμηνευτική

προσέγγιση των κτιριακών λειψάνων στην συγκεκριμένη θέση, υπό το πρίσμα μορφολογίας/τυπολογίας, πολιτισμικής παράδοσης, λειτουργικότητας και κοινωνικών δομών. Τα μέχρι στιγμής ευρήματα επιτρέπουν εκτιμήσεις, συγκρίσεις και σχολιασμό, προκειμένου η εν λόγω θέση της Αρχαίας Ελίκης να ενταχθεί στον ιστορικοκοινωνικό καμβά της γεωμετρικής Ελλάδας.

Τέλος, σύντομη αναφορά θα γίνει στην ανακάλυψη, στην ίδια περιοχή, ευρημάτων που μαρτυρούν την συνέχιση χρήσης του χώρου και αντικατοπτρίζουν την εξελικτική μετάβαση από τους (γεωμετρικής εποχής) χώρους συλλογικών δραστηριοτήτων υπό την αιγίδα του τοπικού ηγεμόνα, σε δομές δημοσίου χαρακτήρα της αρχαϊκής περιόδου.

Ο εικονογραφικός κύκλος του προφήτη Ιερεμία στα έργα των Πεδιωτών ζωγράφων στην Πελοπόννησο

Παναγιώτα Κατωπόδη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ευρύς κύκλος του προφήτη Ιερεμία είναι σπάνιος τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Απαντάται στα έργα των Πεδιωτών, στη Νέα μονή Καλαμίου (1713) Αρκαδίας και στο ναό των Τριών Ιεραρχών στη Στεμνίτσα (1715). Επίσης έντεκα σκηνές του εικονογραφικού κύκλου υπάρχουν στο νάρθηκα της Νέας μονής Φιλοσόφου (;1694), έργα που αποδίδονται στους Κρήτες ζωγράφους Πεδιώτες. Ιστορήσεις τριών σκηνών του ίδιου εικονογραφικού κύκλου διακρίνονται στο φωτογραφικό υλικό που διασώζεται στο φωτογραφικό Αρχείο του Γ. Λαμπάκη από τον κατεδαφισμένο σήμερα ναό του Αγίου Αθανασίου Καλαμάτας (1626).

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστεί ο σπάνιος εικονογραφικός κύκλος του προφήτη Ιερεμία και η πηγή προέλευσης των σκηνών που τον απαρτίζουν και θα εξεταστεί η συσχέτιση των εικονογραφικών κύκλων των παραπάνω μνημείων.

Το «άφαντο λιμάνι» της αρχαίας Ασίνης: γεωαρχαιολογική προσέγγιση

Ελένη Κολαΐτη

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Η ακτή Δρεπάνου-Πλάκας-Ασίνης βρίσκεται στο βόρειο Αργολικό Κόλπο μεταξύ των χερσονήσων Νησί στα ανατολικά και Καστράκι στα δυτικά. Αποτελεί τη νότια κατάληξη μιας αλλουβιακής χαμηλής περιοχής, που σχηματίζει στην ακτή ένα αμμοχαλικώδες ύψωμα ύψους έως και 4 μ., ενώ στο εσωτερικό της παρουσιάζει κατά τόπους χαμηλά υψόμετρα. Η χερσονήσος Καστράκι, με τους απότομους ασβεστολιθικούς κρημούς να διαμορφώνουν μια φυσικά οχυρωμένη θέση, φιλοξενεί τα ερείπια της Ακρόπολης της αρχαίας Ασίνης, η οποία κατοικήθηκε από την Πρωτοελλαδική έως την Ελληνιστική περίοδο, ενώ η Κάτω Πόλη της Ασίνης

επανακατοικήθηκε στην ύστερη αρχαιότητα. Ο μικρός όρμος της Ασίνης καταλήγει δυτικά στη νότια κατάληξη του ασβεστολιθικού λόφου Μπαρμπούνα, δυτικά του οποίου αναπτύσσεται η εκτεταμένη παραλία του Τολού.

Η υποθαλάσσια έρευνα στην περιοχή αποκάλυψε δύο βυθισμένες γενεές beachrock που αναπτύσσονται σε βάθη $2,20\pm 0,20$ μ. και $1,20\pm 0,15$ μ. σε όλο το μήκος των ακτών Δρεπάνου και Πλάκας και τρεις παλιρροϊκές εγκοπές σε βάθη $-1,20\pm 0,15$ μ., $-0,60\pm 0,05$ μ., $-0,25\pm 0,05$ μ. και τη σύγχρονη, χαραγμένες στην ασβεστολιθική ράχη του Δρεπάνου και στο λόφο Καστράκι. Δυτικά του λόφου, στο θαλάσσιο χώρο νότια των Ελληνιστικών τειχών της Κάτω Πόλης, εντοπίζονται βυθισμένες λιθορριπές και κτιστές δομές. Η επιφάνεια της εξωτερικής λιθορριπής βρίσκεται σήμερα σε βάθος $3,70-4,70$ μ., που αντιστοιχεί στο θαλάσσιο επίπεδο στα $-5,10\pm 0,20$ μ. της Πρωτοελλαδικής II που έχει τεκμηριωθεί σε γειτονικές θέσεις του Αργολικού κόλπου. Η εσωτερική λιθορριπή πιθανόν αποτελούσε παράκτιο οχυρωματικό έργο στη συνέχεια των ελληνιστικών τειχών, με την επιφάνειά της να βρίσκεται σε βάθος $1,50-2,95$ μ., που αντιστοιχεί στο θαλάσσιο επίπεδο στα $-3,60\pm 0,20$ μ. της Αρχαϊκής περιόδου έως την ύστερη αρχαιότητα. Η τότε ακτογραμμή του όρμου της Ασίνης θα βρισκόταν τουλάχιστον 45 μ. νοτιότερα προς τη θάλασσα. Αν και το ζήτημα της θέσης του αρχαίου λιμένα της Ασίνης απασχόλησε τους μελετητές, λιμενικές εγκαταστάσεις δεν έχουν εντοπιστεί στη θέση. Η θεωρία εσωτερικού λιμένα βόρεια του λόφου Καστράκι, παραπέμπει σε μια αβαθή λιμενολεκάνη (<2 μ.) που δεν θα αντιστοιχούσε στο βαθύ λιμάνι που περιγράφει ο Όμηρος. Το πιθανόν ανύπαρκτο ή κατά τον Σεφέρη «άφαντο» λιμάνι της αρχαίας Ασίνης, επιβεβαιώνεται από τη γεωαρχαιολογική προσέγγιση της ακτής Δρεπάνου-Πλάκας-Ασίνης. Τα αρχαία πλοία θα μπορούσαν να πλησιάζουν στον κόλπο Τολού, που προστατευόταν από τη νησίδα Ρόμβη από τους Ν και ΝΔ ανέμους, και να προσορμίζονται ή να σύρονται στην αμμώδη ακτή χωρίς να διακινδυνεύουν να εισέλθουν σε ένα αβαθές λιμάνι προσεγγίζοντας τον μικρό όρμο της Ασίνης, που περιοριζόταν ανατολικά και δυτικά από τις απόκρημνες βραχώδεις ακτές που διαμόρφωναν οι λόφοι Μπαρμπούνα και Καστράκι.

Αρχαιολογικοί δείκτες της σχετικής μεταβολής του επιπέδου της θάλασσας στον Αργολικό Κόλπο από τον 14ο αιώνα έως σήμερα

Ελένη Κολαϊτή¹, Αγγελική Σίμωσι², Νίκος Μουρτζάς³

¹Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας, ³Εταιρεία Μελέτης Αρχαίων Ακτογραμμών

Η νησίδα Άγιοι Θεόδωροι, το σημερινό Μπούρτζι, οχυρώθηκε κατά την περίοδο της Α΄ Ενετοκρατίας (1389-1540), παράλληλα με την κατασκευή του προμαχώνα των Πέντε Αδελφιών και ενός λιθόρριπτου λιμενοβραχίονα στη ΒΔ γωνία της Ακροναυπλίας. Στη διάρκεια της πρώτης φάσης της Τουρκοκρατίας (1540-1686), η καστρονησίδα ενισχύθηκε με περιβάλλουσα ύφαλο λιθορριπή και τμήμα βραχίονα που κατευθυνόταν προς την απέναντι ακτή της Ακροναυπλίας, αφήνοντας μεταξύ των δύο λιθόρριπτων βραχιόνων κενό για τη διέλευση των πλοίων. Η ύφαλος λιθορριπή, πλάτους περίπου 10 μ., είχε τοποθετηθεί σε απόσταση 44 έως 67 μ. περιμετρικά της νησίδας, πλην της δυτικής πλευράς της. Η εύρεση ξύλων κατά την υποθαλάσσια

ανασκαφική έρευνα σε βάθος 5,20 μ. στο θαλάσσιο χώρο εξωτερικά της λιθορριπής υποδηλώνει την ενίσχυση προστασίας του πριν την κατασκευή της λιθορριπής, ενώ η χρονολόγηση του με ^{14}C μεταξύ 1430 και 1470 εμπίπτει στην περίοδο κατασκευής του κάστρου. Σήμερα, η ανώτερη επιφάνεια της λιθορριπής βρίσκεται σε βάθος 1,50 μ. έως 2,40 μ. κάτω από τη μέση στάθμη της θάλασσας, η βάση της στην εσωτερική πλευρά σε βάθος 1,80 μ. έως 4,10 μ. και στην εξωτερική προς τη θάλασσα πλευρά της σε βάθος 4,40 μ. Από τη λιθορριπή που ξεκινούσε από τη νότια πλευρά της νησίδας και κατευθυνόταν προς την απέναντι πλευρά της Ακροναυπλίας σώζεται μόνο μικρό τμήμα, ενώ ο λιμενοβραχίονας στην πλευρά του Ναυπλίου έχει εντελώς καταστραφεί. Ωστόσο, το 1899 εισερχόταν στη θάλασσα για μήκος 185 μ. και βυθιζόταν σταδιακά προς τα ΒΔ, με την επιφάνειά του τότε σε βάθος 1,60 έως 1,90 μ.

Εικονογραφικά στοιχεία και παλαιοί χάρτες του όρμου Ναυπλίου από το 1555 και μετά μας επιτρέπουν τη σχεδιαστική ανασύσταση του θαλάσσιου χώρου του Μπουρτζίου περί το 1700. Η σύγκριση με σύγχρονα βαθυμετρικά στοιχεία μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το επίπεδο της θάλασσας ανέβηκε κατά περίπου 1,60 μ. την περίοδο μετά τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης έως το τέλος του 19ου αιώνα, ενώ κατά το διάστημα μεταξύ Α' Ενετοκρατίας και της πρώτης φάσης της Τουρκοκρατίας το επίπεδο της θάλασσας φαίνεται ότι δεν μεταβλήθηκε. Ενδείξεις ενός μέσου θαλάσσιου επιπέδου στα $1,45\pm 0,15$ μ. χαμηλότερα από το σημερινό παρέχουν τα βυθισμένα ερείπια κατασκευών στην ακτή των Μύλων Λέρνας Αργολίδας και του ημιβυθισμένου μύλου στην παραλία Μύλος του Αγίου Ανδρέα στην ΝΔ ακτή του Αργολικού Κόλπου. Παλαιά βυθομετρικά στοιχεία του 1839, από το θαλάσσιο μέτωπο της Αίγινας στο Σαρωνικό Κόλπο, περιορίζουν ακόμη περισσότερο το χρόνο συντέλεσης της μεταβολής του θαλάσσιου επιπέδου.

Ευρήματα από τη συνέχιση της ανασκαφής στην αρχαία Ήλιδα (2017-2018)

Ερωφίλη Κόλια, Νίκος Πετρόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα ευρήματα από την ανασκαφή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας στον αρχαιολογικό χώρο της Ήλιδας κατά τα έτη 2017-2018.

Η έρευνα, που συνεχίστηκε έπειτα από διακοπή πολλών ετών, επικεντρώθηκε στην περιοχή της Αγοράς. Ερευνήθηκε η Δυτική Στοά, που είχε ανασκαφεί πριν από περίπου έναν αιώνα από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση του Ο. Walter και η οποία, σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία, ταυτίζεται με τη Στοά των Ελλανοδικών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα από τον υπαίθριο χώρο της Αγοράς και συγκεκριμένα του τμήματος που βρίσκεται ανάμεσα στην πρόσοψη της Στοάς και μικρού ναόσχημου κτίσματος της ρωμαϊκής περιόδου. Η ανασκαφή έφερε στο φως δάπεδο από πατημένο χώμα και χαλίκι το οποίο καλυπτόταν από στρώμα με πυκνά και έντονα ίχνη καύσης. Το ίδιο στρώμα περιείχε και πολυάριθμα ευρήματα: κεραμική, οστά ζώων, λύχνους, πήλινα ειδώλια και προσωπεία, οστέινα και μετάλλινα αντικείμενα καθώς και μεγάλο αριθμό νομισμάτων.

Τα ευρήματα χρονολογούνται κυρίως στον 1ο αι. μ.Χ., χωρίς να λείπουν και κάποια παλαιότερα, ενώ τα νομίσματα είναι στην πλειονότητά τους ελληνιστικές χάλκινες εκδόσεις Ήλιδας του τύπου Κεφαλή Απόλλωνα/Κεραύνιος Δίας.

Η ανακοίνωση θα παρουσιάσει στοιχεία τα οποία επιβεβαιώνουν τα όσα μας παραδίδει ο Πausanias σχετικά με την τελετουργική χρήση του υπαίθριου χώρου μπροστά από τη Στοά των Ελλανοδικών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Παράλληλα, μέσω της εξέτασης του νομισματικού υλικού, θα συμβάλει στη μελέτη της ύστερης ελληνιστικής νομισματοκοπίας της Ήλιδας, η χρονολόγηση κάποιων τύπων της οποίας παραμένει μέχρι σήμερα ασαφής.

Συστηματική ανασκαφική έρευνα Αρχαίας Τενέας 2019-2020

Έλενα Κόρκα¹, Παρασκευή Ευαγγέλογλου², Πηνελόπη Βλάχου, Μιχαήλ Ιωάννου, Παναγιώτης Παναϊλίδης, Ιωάννης Χρηστίδης

¹Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Τις ερευνητικές περιόδους 2019 και 2020 συνεχίστηκαν οι εργασίες της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στο Χιλιομόδι Κορινθίας, στο πλαίσιο εγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος, υπό τη διεύθυνση της Αρχαιολόγου Δρ. Έλενας Κόρκα. Για πρώτη φορά αποκαλύφθηκαν στην περιοχή κτίρια δημόσιας χρήσης της Αρχαίας Τενέας, σε έκταση 1800 τ.μ., όμορα των οικιστικών εγκαταστάσεων που ανασκάφηκαν το 2018. Πιο συγκεκριμένα, ανασκάφηκε τμήμα δημόσιου λουτρικού συγκροτήματος ρωμαϊκών χρόνων, κτίρια εμπορικής δραστηριότητας καθώς και ένας εργαστηριακός χώρος. Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανασκαφή ενός πηγαδιού και ενός αποθέτη αρχαϊκών χρόνων, τα κινητά ευρήματα των οποίων καταμαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του χώρου, σε συνδυασμό με σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνιστικών, κλασικών και αρχαϊκών χρόνων που εντοπίστηκαν. Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα παραπάνω ανασκαφικά ευρήματα και τα πρώτα αποτελέσματα της προκαταρκτικής τους μελέτης, τα οποία αποκαλύπτουν σημαντικά στοιχεία για την ιστορική διαδρομή της αρχαίας πόλης.

Οι αρχαίες Φαρές στο πολιτισμικό τοπίο της κοιλάδας του Παμίσου

Δημοσθένης Κοσμόπουλος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Σύμφωνα με την πλειονότητα των ερευνητών, η αρχαία πόλη των Φαρών τοποθετείται τοπογραφικά στη σύγχρονη πόλη της Καλαμάτας. Μνημονεύεται στον Όμηρο και σε άλλους συγγραφείς της αρχαιότητας, όπως ο Ξενοφώντας, ο Στράβωνας και ο Πausanias. Ο Όμηρος την αναφέρει ως μια από τις επτά πόλεις που υποσχέθηκε ο Αγαμέμνονας να χαρίσει στον Αχιλλέα για να εξευμενίσει την οργή του και να επιστρέψει στον πόλεμο ενώ οι πληροφορίες του Στράβωνα και του Πausanias

αξιοποιήθηκαν κατά καιρούς από μελετητές για την τοπογραφική αναγνώριση της αρχαίας πόλης. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά δεδομένα από τις αρχαίες Φαρές είναι συνήθως σποραδικά και περιορισμένα, με αποτέλεσμα να μην είναι συνεχής και ολοκληρωμένη η ιστορική και η πολιτισμική τεκμηρίωση του οικιστικού συνόλου της πόλης. Στην ανακοίνωση εξετάζονται τα αρχαιολογικά και ερευνητικά δεδομένα που είναι διαθέσιμα μέχρι σήμερα, σε μια προσπάθεια ένταξης της αρχαίας πόλης στον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της Καλαμάτας και κυρίως στην περιοχή του ιστορικού κέντρου αυτής γύρω από το κάστρο. Πρόκειται κυρίως για οικοδομικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα, που ως επί το πλείστον πιστοποιούν την επιβίωση της πόλης των Φαρών στους ιστορικούς χρόνους και κυρίως κατά την περίοδο μετά την απελευθέρωση της Μεσσηνίας από τη Λακωνική επικράτεια. Επιπλέον, μέσα από τη συγκριτική θεώρηση αρχαιολογικών δεδομένων προερχόμενων από παλαιότερες ή και πρόσφατα ανεσκαμμένες θέσεις της κοιλάδας του Παμίσου καθώς και από επιφανειακές έρευνες, θα επιχειρηθεί ο διαχρονικός τοπογραφικός συσχετισμός των αρχαίων Φαρών με άλλους πολιτισμικούς πυρήνες της περιοχής με στόχο την ανάδειξη της αρχαίας πόλης ως φορέα πολιτισμικής ανάπτυξης τόσο στο αρχαίο όσο και στο σύγχρονο μεσσηνιακό τοπίο.

Παλαιά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας: τα νέα στοιχεία της αρχαιολογικής έρευνας

Αναστασία Κουμούση

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η Παλαιά Ιερά Μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας, το λεγόμενο Παλαιομονάστηρο, αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα μοναστηριακής αρχιτεκτονικής των ύστερων βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο συγκρότημα, το οποίο αναπτύσσεται σε πολλαπλά επίπεδα, κτισμένο στους πρόποδες βραχώδους εξάρματος. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας πραγματοποίησε επί σειρά ετών εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης της Μονής, καθώς και συντήρησης των τοιχογραφιών του Καθολικού και των τριών παρεκκλησίων. Το σύνολο της υψηλής ποιότητας εντοιχίας ζωγραφικής των ναών αποτελεί ένα έργο μοναδικό, αντιπροσωπευτικό των τεχνοτροπικών τάσεων των μητροπολιτικών κέντρων της παλαιολόγειας περιόδου. Η εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε έφερε στο φως στοιχεία για τον αρχικό αρχιτεκτονικό τύπο του καθολικού και αποκάλυψε τις πολλαπλές οικοδομικές φάσεις των κτισμάτων της μονής. Τα οικοδομικά κατάλοιπα και τα κινητά ευρήματα επιβεβαίωσαν ότι η αρχική φάση του Καθολικού ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, ανατρέποντας την έως σήμερα καθιερωμένη άποψη ότι η μονή ιδρύθηκε από τον όσιο Λεόντιο τον Μονεμβασιώτη στα τέλη του 14ου αιώνα.

«Κάτι ψήνεται στο... Βυζάντιο». Αξιοποίηση της διδακτικής συλλογής της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Μαρία Κουρή

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Με αφετηρία τη σημασία και τις λειτουργίες των Πανεπιστημιακών Αρχαιολογικών Συλλογών στην έρευνα και τη διδασκαλία, θα παρουσιαστεί μια δράση αξιοποίησης της διδακτικής συλλογής της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με έδρα την Καλαμάτα. Η προσπάθεια αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος «Διαχείριση Πολιτισμικών Αγαθών III», υπό την επιστημονική εποπτεία και τον συντονισμό της γράφουσας, και αφορούσε τον σχεδιασμό, την υλοποίηση και την αξιολόγηση ενός πρωτότυπου, πιλοτικού εκπαιδευτικού προγράμματος για μαθητές Ε΄ και Στ΄ δημοτικού.

Η κεντρική θεματική του προγράμματος ήταν ο γαστρονομικός πολιτισμός του Βυζαντινού κόσμου, ενώ αξιοποιήθηκαν αντίγραφα και αρχαιολογικά αντικείμενα που φιλοξενούνται στην διδακτική συλλογή της Σχολής. Αναλυτικότερα, θα παρουσιαστεί η μέθοδος μέσω της οποίας αξιοποιήθηκαν η θεωρία και τα εργαλεία της επιστημονικής διοίκησης (μάνατζμεντ) καθώς και του μάρκετινγκ (επικοινωνία-προώθηση) για τον σχεδιασμό, την πραγματοποίηση και την προώθηση του προγράμματος αυτού σε συνεργασία και με τοπικούς φορείς της πόλης. Θα παρουσιαστούν επίσης το περιεχόμενο του προγράμματος, το πλούσιο υποστηρικτικό υλικό που δημιουργήθηκε, καθώς επίσης και τα αποτελέσματα της δράσης, όπως προέκυψαν μέσω έρευνας αξιολόγησης στους συμμετέχοντες, η οποία διεξήχθη αξιοποιώντας τη μέθοδο της δειγματοληπτικής έρευνας (έρευνα με ερωτηματολόγιο).

Μετατροπή μνημείων και ιστορικών διατηρητέων κτηρίων σε αρχαιολογικά και μεσαιωνικά μουσεία στην Πελοπόννησο: ερμηνευτική προσέγγιση της πρακτικής αυτής και προτάσεις διαχείρισης που συμβάλλουν στην αύξηση της επισκεψιμότητας των μουσείων και την τοπική ανάπτυξη

Νικολίτσα Κουτσομπελίτη

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η ανακοίνωση αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο: «Η πρακτική της μετατροπής διατηρητέων κτηρίων και μνημείων σε μουσεία στον ελλαδικό χώρο, ως μοχλός διάσωσης και διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς υπό το πρίσμα της αιφθορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης», που εκπονείται στο ΤΙΑΔΠΑ, με επιβλέπουσα την Αν. Καθηγήτρια Ιωάννα Σηλιοπούλου και συνεπιβλέποντες τον Καθηγητή Πέτρο Κουφόπουλο και την Επίκουρο Καθηγήτρια Καλή Τζώρτζη.

Από τα πρώτα χρόνια της σύστασης του ελληνικού κράτους επιτακτική ήταν η ανάγκη εξεύρεσης κατάλληλων χώρων για τη στέγαση αρχαιοτήτων, με αποτέλεσμα οι πρώτες αρχαιολογικές συλλογές να στεγαστούν σε κτήρια που είχαν σχεδιαστεί ώστε να εξυπηρετούν διαφορετικές ανάγκες από αυτές ενός μουσείου. Η επανάχρηση ιστορικών διατηρητέων κτηρίων και μνημείων ως μουσείων είναι μία πρακτική η οποία χρησιμοποιείται σε μεγάλο ποσοστό στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, εξασφαλίζοντας την ιστορική και πολιτιστική συνέχεια των υφιστάμενων κτηρίων και αποτελώντας ταυτόχρονα μία πρακτική εκδήλωσης σεβασμού για την ιστορικότητα των κτηρίων. Η έρευνα επικεντρώνεται στην Παλαιά Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Πελοπόννησο, που αποτελεί τη γεωγραφική περιφέρεια που οργανώθηκε αρχαιολογικά από τον Γερμανό Αρχαιολόγο Ludwig Ross' ως Υποέφορος Αρχαιοτήτων Πελοποννήσου, κατείχε σημαντικό ρόλο στην προστασία των αρχαιοτήτων και την ίδρυση μουσείων ενώ κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του διενήργησε σημαντικές ανασκαφές και αποκατέστησε αρχαιολογικά μνημεία. Η σχετική έρευνα και μελέτη των κτηρίων και μνημείων που επαναχρησιμοποιήθηκαν στην Πελοπόννησο για τη στέγαση αρχαιολογικών ή μεσαιωνικών συλλογών περιλαμβάνει την παρουσίαση των εν λόγω μουσείων με τη δήλωση του έτους οικοδόμησής τους, την αρχική χρήση των κτηρίων και το έτος μετατροπής τους σε μουσεία, καθώς και τη στατιστική ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Πελοπόννησος αποτελεί τη γεωγραφική περιφέρεια της ηπειρωτικής Ελλάδας όπου παρατηρείται το υψηλότερο ποσοστό χρήσης της πρακτικής αυτής, ενώ εάν συμπεριληφθούν και τα μουσεία της νησιωτικής χώρας, τότε η Πελοπόννησος καταλαμβάνει την τέταρτη θέση. Δίνονται επίσης στοιχεία για την επισκεψιμότητα των μουσείων αυτών κατά την τριετία 2017-2019, γίνεται η στατιστική ανάλυση των δεδομένων της επισκεψιμότητας και εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα. Η συγκεκριμένη ανάλυση επισκεψιμότητας εστιάζει σε μεγάλο βαθμό στην έννοια της εποχικότητας, δηλαδή στις τακτές περιοδικές διακυμάνσεις με βάση μία συγκεκριμένη εποχή. Η έρευνα ολοκληρώνεται με τη δημιουργία ενός διαχειριστικού σχεδιασμού και υποβολή προτάσεων, σύμφωνα με τους όρους της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης. Η αποκατάσταση των μνημείων, η συνεχής και υπεύθυνη προστασία τους, η ανάπλαση, η ένταξη και η ισόρροπη λειτουργία των κτηρίων με τις σύγχρονες εκπαιδευτικές και πολιτιστικές απαιτήσεις, καθώς και η χρήση των νέων τεχνολογιών καταδεικνύουν το ενδιαφέρον και την πνευματική καλλιέργεια των κοινωνιών για την προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς, αποτελώντας ταυτόχρονα εγγύηση της διατήρησης του αναντικατάστατου αυτού θησαυρού και της ασφαλούς παράδοσής του στις επόμενες γενιές.

Πρώτα αποτελέσματα για την ανθρώπινη δραστηριότητα στην παράκτια ζώνη της ΒΔ Πυλίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Το Γεωαρχειολογικό πρόγραμμα στην περιοχή της Βοϊδοκοιλιάς

Μαρία Κυλάφη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Βορειότερα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς και του λόφου του Προφήτη Ηλία βρίσκεται λόφος με την ονομασία «Κούκουρας», ο οποίος εντάσσεται στον κηρυγμένο Αρχαιολογικό Χώρο Βοϊδοκοιλιάς Λιμνοθάλασσας Γιάλοβας που αναοριοθετήθηκε το 2012 (ΦΕΚ/ΑΑΠΘ 284/11-09-2012).

Το καλοκαίρι του 2020 διενεργήθηκε αρχαιολογική έρευνα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας σε συνεργασία με το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και τη συνδρομή διδακτορικών και μεταπτυχιακών φοιτητών. Η έρευνα περιλάμβανε τον επιφανειακό καθαρισμό περιορισμένης έκτασης στην ανατολική απόκρημνη πλευρά του λόφου, όπου είχαν παρατηρηθεί άνετα πλατώματα και διάσπαρτη κεραμική, και τη διάνοιξη δύο δοκιμαστικών τομών. Αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων και *in situ* αγγείο (αρύταινα), καθώς και πλήθος κεραμικής, ως επί το πλείστον στελέχη και βάσεις κυλίκων και χάλκινο έλασμα, ευρήματα τα οποία εκτιμάται ότι ανήκουν στην μυκηναϊκή περίοδο.

Τα νέα αυτά δεδομένα ενισχύουν τις γνώσεις μας για τη διαχρονική παρουσία του ανθρώπου στην περιοχή, με έμφαση στους προϊστορικούς κυρίως χρόνους, σε όλο το παραλιακό μέτωπο που εκτείνεται από τη χερσόνησο του Κορυφασίου, τον όρμο της Βοϊδοκοιλιάς και φτάνει μέχρι τον ποταμό Σέλα και βορειότερα στη θέση Ρείκια, όπου η εκεί εύρεση λίθινων εργαλείων καταδεικνύει την παρουσία του ανθρώπου στην περιοχή ήδη από την παλαιολιθική εποχή.

Η συνέχιση της έρευνας στην περιοχή στο πλαίσιο του νέου ερευνητικού προγράμματος «Γεωαρχειολογικό Πρόγραμμα Πύλου» που θα υλοποιηθεί από τους προαναφερόμενους φορείς κατά την τρέχουσα πενταετία προσδοκά σε νέα ευρήματα που θα επιτρέψουν την πληρέστερη ανασύνθεση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της περιοχής μελέτης.

Ανασκαφή αρχαϊκού κτηρίου με υπόγειο στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης¹, Άλκηστις Παπαδημητρίου², Ευάγγελος Καζολιάς³, Νικόλαος Κατσαραίος⁴, Αλεξάνδρα Σ. Σφυρδέρα⁵

^{1,5}Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, ^{2,3,4}Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας,

Κατά τις ανασκαφές του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (ΕΚΠΑ) σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο την τελευταία πενταετία, αποκαλύφθηκε ένα άγνωστο, πρώιμο κτήριο αμέσως ανατολικά της Θόλου, εκτεινόμενο κατά το βορειοδυτικό τμήμα του κάτω από αυτήν.

Τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του είναι ιδιαίτερα: Το κτήριο είχε υπόγεια αίθουσα (πλάτους 3,6 μ., ωφέλιμου ύψους περ. 2,40 μ.), λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Οι τοίχοι του υπογείου ήταν λιθόκτιστοι, καλυμμένοι με κονίαμα βαθυκόκκινου χρώματος. Σε καλή κατάσταση σώθηκε το ψηφιδωτό του δάπεδο με γραπτή διακόσμηση μελανού χρώματος. Τεκμήρια της κλίμακας καθόδου στην αίθουσα αυτή βρέθηκαν στις ανασκαφές του 2020. Το ισόγειο είχε αντίστοιχη κάτοψη με την αίθουσα του υπογείου. Οι τοίχοι του είχαν λίθινη κρηπίδα με πλίνθινη ανωδομή. Διέθετε όμως και περίσπαση, οι στύλοι της οποίας ήταν ξύλινοι πάνω σε λίθινες βάσεις. Οι εξωτερικές διαστάσεις του κτηρίου είναι 8,20 μ. (πλήρες πλάτος) × 10,20 μ. (ανασκαμμένο τμήμα). Με βάση στοιχεία της αρχιτεκτονικής μορφής του χρονολογείται περί το 600 π.Χ., χρονολογία που συνάδει με την περίοδο ακμής της πόλεως της Επιδαύρου, που καταγράφουν γραμματειακές πηγές και άλλα αρχαιολογικά τεκμήρια.

Το οικοδόμημα καταστράφηκε ολοσχερώς (αφέθηκε κατά χώραν μόνον το ψηφιδωτό δάπεδο), στις αρχές του 4ου π.Χ. αι., λίγο πριν την ανέγερση της Θόλου. Η τελευταία το διαδέχθηκε χωρικά και λειτουργικά ως η νέα χθόνια «κατοικία» του Ασκληπιού. Ο υπόγειος χώρος του αρχαϊκού κτηρίου χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ευλαβικής, όπως μαρτυρούν οι διαδοχικές μικρές πυρές, απόρριψης του υλικού του κατεδαφισθέντος κτηρίου που δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ξανά, αλλά και άλλων κτηρίων του ιερού που αποδομήθηκαν στο πλαίσιο της αναμόρφωσης του ευρύτερου χώρου για τις ανάγκες του μεγάλου οικοδομικού προγράμματος του 4ου π.Χ. αι. Η απόρριψη ολοκληρώθηκε με μεγάλη τελετουργική πυρά και τέλος σφραγίστηκε με σείρα επίχωση.

Το νέο αυτό κτήριο, έχοντας προφανώς την ίδια λειτουργία και ουσιαστικά την ίδια δομή με τη Θόλο, η οποία το αντικατέστησε, συμβάλλει καίρια στην ερμηνεία της λειτουργίας της Θόλου ως έδρας της λατρείας του χθόνιου Ασκληπιού, ανατροφοδοτεί τη συζήτηση σχετικά με την πρώιμη μορφή και οργάνωση του ιερού και αποδεικνύει ότι οι αρχές του Ασκληπιείου ανάγονται στον 7ο και όχι τον 6ο π.Χ. αιώνα, όπως μέχρι τώρα πιστεύαμε.

Κεραμική από τη συνοικία του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης

Ευγενία Λαμπροπούλου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Στόχος της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος από το σύνολο της κεραμικής που ήλθε στο φως το 2006 κατά τη διάρκεια ανασκαφής στη δυτική πάροδο του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης. Πρόκειται για το κλειστό σύνολο μιας απόθεσης αγγείων προερχόμενων από τον καθαρισμό στρώματος καταστροφής οικιών της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.

Στην προκαταρκτική αυτή παρουσίαση εξετάζεται διεξοδικά κατά κύριο λόγο η κατηγορία των «πολυτελών» εισηγμένων αγγείων *terra sigillata*, τόσο των ανατολικών όσο και των δυτικών, προκειμένου να αποτελέσουν καταρχήν μια αξιόπιστη χρονολογική βάση για την περίοδο της απόθεσης ως συνέπειας της καταστροφής

οικοδομημάτων (λόγω φυσικών φαινομένων ή άλλων αιτίων) ώστε να συμβάλουν από την πλευρά τους στη διερεύνηση των πολιτικών και πολιτιστικών σχέσεων της πόλης με άλλα κέντρα της περιόδου της πρώιμης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, μιας περιόδου κατά την οποία λαμβάνουν χώρα σημαντικές μεταβολές στο κοινωνικό περιβάλλον της μεσοσηνιακής πρωτεύουσας.

Ναόςσημα ταφικά μνημεία στη νότια κλιτύ της ακρόπολης Πλατιάνας

Ρούλα Λεβεντούρη, Αργυρώ Γρηγοράκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Η ανακοίνωση αφορά στην παρουσίαση δύο ταφικών μνημείων, τα οποία βρέθηκαν στο νοτιοδυτικό άκρο της ακρόπολης της Πλατιάνας στην Περιφερειακή Ενότητα Ηλείας, και ερευνήθηκαν τα έτη 2005 και 2009. Πρόκειται για ναόςσημα επιβλητικά ταφικά μνημεία, τα οποία είναι κατασκευασμένα με επιμέλεια από μεγάλες ασβεστολιθικές λιθόπλινθους λαξευμένες με βελόνι. Εδράζονται εν μέρει στο φυσικό βράχο της πλαγιάς. Μπροστά από τα μνημεία το έδαφος έχει λαξευθεί, ώστε να δημιουργείται ένα τεχνητό πλάτωμα, το οποίο πλαισιώνεται από τοίχους αντιστήριξης. Τα ταφικά μνημεία έχουν προσανατολισμό Β-Ν και αποτελούνται από τον ταφικό θάλαμο, η πρόσοψη του οποίου έχει κάτοψη ανοικτού Π. Στα δάπεδα των θαλάμων είχαν ανοιχθεί δύο ορθογώνιες θήκες παράλληλες μεταξύ τους. Και τα δυο μνημεία απέδωσαν σπουδαία ευρήματα, όπως μαρμάρινη προτομή, λίθινες επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες, πήλινα, χάλκινα, σιδερένια αντικείμενα. Σημαντικός επίσης είναι και ο αριθμός των αργυρών και χάλκινων νομισμάτων.

Τα ταφικά μνημεία έχουν σαφείς ομοιότητες με τον τάφο Ε της Αλίφειρας, ο οποίος είναι ο μοναδικός εκ των τάφων του αρχαίου νεκροταφείου που δεν παρουσιάζει μακεδονική επίδραση. Τα μνημεία χρονολογούνται από τα μέσα του 3ου έως τον 2ο αιώνα π.Χ.

Η διαχείριση του πολιτιστικού αποθέματος της Ν. Ηλείας: Τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη

Χρίστος Λιάγκουρας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Η περιοχή της Ν. Ηλείας, εκτεινόμενη γεωγραφικά μεταξύ των δύο ποταμών του Αλφειού και της Νέδας, διαθέτει ένα πλούσιο πολιτιστικό και φυσικό απόθεμα, η διαχείριση του οποίου θα μπορούσε να συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη της.

Η ιστορική διαδρομή της περιοχής είναι πλούσια καθώς από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι και τα νεότερα ανιχνεύονται τα αποτυπώματα της οικονομικής, κοινωνικής και θρησκευτικής δραστηριότητας των ανθρώπων που έζησαν εκεί. Οικιστικές εγκαταστάσεις, οχυρές ακροπόλεις, αρχαία ιερά και ναοί, κάστρα και

εκκλησίες συνθέτουν ένα πολιτιστικό ψηφιδωτό, το οποίο, σε συνδυασμό με το φυσικό περιβάλλον, αποτελεί το αναπαλλοτρίωτο κεφάλαιο της περιοχής.

Είναι γνωστό ότι αρκετές φορές η διαχείριση ενός αρχαιολογικού χώρου ή μνημείου συμπλέκεται με την έννοια του αρχαιολογικού έργου, καθώς το τελευταίο περιέχει εργασίες που είναι απαραίτητες στο πλαίσιο ενός διαχειριστικού σχεδιασμού.

Από πλευράς των αρμοδίων Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού υλοποιούνται μικρότερης και μεγαλύτερης κλίμακας εργασίες με σκοπό τη συντήρηση και την προστασία των μνημείων. Ωστόσο, οι παρεμβάσεις αυτές εκ των πραγμάτων έχουν μεμονωμένο χαρακτήρα και δεν εντάσσονται σε ένα ευρύτερο σχεδιασμό. Το μοναδικό παράδειγμα ενός διευρυμένου προγράμματος ήταν αυτό της ανάδειξης μιας σειράς μνημείων της Επαρχίας Ολυμπίας με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας του 2004. Το ανωτέρω πρόγραμμα περιελάμβανε εργασίες καθαρισμών, συντήρησης, διαμόρφωσης πινακίδων, διαδρομών επίσκεψης και τοποθέτησης ενημερωτικών πινακίδων για τους επισκέπτες.

Παρά το θετικό αποτύπωμα των προαναφερομένων προσπαθειών ακόμη και σήμερα, διαπιστώνεται η έλλειψη ενός σχεδίου διαχείρισης με ολιστικό χαρακτήρα, το οποίο, εκτός από την βιωσιμότητα των μνημείων θα αποτελέσει και τον κινητήριο μοχλό για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας.

Υπό το πρίσμα αυτό, στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζεται ένα ολοκληρωμένο σχέδιο διαχείρισης των μνημείων, στο πλαίσιο του οποίου αναλύεται το ιστορικό και αρχαιολογικό υπόβαθρο της περιοχής, το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, οι δυνατότητες προσέλευσης κοινού, και προτείνεται η δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών και συγκεκριμένων δράσεων για τη λειτουργία τους.

Πήλινα σφραγίσματα Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Πελοπόννησο.

Συγκριτική εξέταση

Σταματούλα Μακρυπόδη

Επιγραφικό Μουσείο

Στα μέσα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Πελοπόννησο κάνει την εμφάνισή του ένα σφραγιστικό σύστημα, το οποίο παρουσιάζει πρώιμα χαρακτηριστικά γνωρίσματα οργάνωσης, ελέγχου και ενδεχομένως αρχειοθέτησης των εργασιών που λάμβαναν χώρα κυρίως σε αποθηκευτικούς χώρους. Η εμφάνιση του συστήματος αυτού συμπίπτει χρονολογικά με τις πρώτες ενδείξεις «αστικοποίησης» που συνδυάζεται, μεταξύ άλλων, και με την ανέγερση σημαντικών κτηριακών συγκροτημάτων.

Πήλινα σφραγίσματα της ΠΕ περιόδου είναι γνωστά από διάφορες θέσεις της Πελοποννήσου. Στη Λέρνα της Αργολίδας, το Πετρί της Κορινθίας, καθώς και στο Γεράκι της Λακωνίας εντοπίστηκαν μεγάλα σύνολα πήλινων σφραγισμάτων, ενώ μικρότερα σύνολα ή μεμονωμένα ευρήματα προερχόμενα από άλλες θέσεις τεκμηριώνουν την έκταση της σφραγιστικής πρακτικής. Η μελέτη της γεωγραφικής διασποράς των ευρημάτων, ο συσχετισμός τους με τις κτηριακές εγκαταστάσεις, στις οποίες ήρθαν στο φως, καθώς και η ποικιλία των σχημάτων τους, αποτελούν μια

πολύτιμη βάση για την συγκριτική τους εξέταση υπό το πρίσμα της ένταξής τους σε ένα σύστημα διαχείρισης σε οικιακό, κοινοτικό ή και ευρύτερο επίπεδο.

Συστάδα ελληνιστικών κιβωτιόσχημων τάφων στην Αίπεια Αρχαίας Θουρίας

Ευαγγελία Μαλαπάνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Σε σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε το 2017 στην Τοπική Κοινότητα Αίπειας του Δήμου Καλαμάτας από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, στο πλαίσιο του έργου για την υπογειοποίηση του Δικτύου της ΔΕΗ, ερευνήθηκαν συνολικά έξι (6) κιβωτιόσχημοι τάφοι ελληνιστικών χρόνων και υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη και άλλων. Οι τάφοι, οι οποίοι εντοπίστηκαν στις υπώρειες του ΝΔ άκρου της ακρόπολης της αρχαίας Θουρίας και σε απόσταση 140 μ. περίπου νοτιοδυτικά του ναού του Ασκληπιού και της Υγείας, αποτελούσαν προφανώς τμήμα εκτενέστερου νεκροταφείου της αρχαίας πόλης. Σημειώνεται ότι δεύτερο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης έχει εντοπισθεί σε σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας βόρεια της ακρόπολης.

Η θέση κατοικείται ήδη από την προϊστορική εποχή, από την οποία σώζονται μνημειώδη ταφικά μνημεία της μυκηναϊκής περιόδου. Η κατοίκηση στην περιοχή της αρχαίας Θουρίας συνεχίστηκε στους γεωμετρικούς, ιστορικούς και βυζαντινούς χρόνους καθώς και στους χρόνους της τουρκοκρατίας. Στους χρόνους της λακωνικής κατοχής η Θουρία έγινε «περίοικος» πόλη, ενώ μετά την ίδρυση της Μεσσηνίας το 369 π.Χ. αποτέλεσε μέλος της ελεύθερης μεσσηνιακής πολιτείας. Η αρχαία Θουρία ήταν η σημαντικότερη πόλη της Μεσσηνίας και η δεύτερη σε δύναμη μετά την απελευθέρωση της αρχαίας Μεσσηνίας. Στην κορυφή της ακρόπολης σώζονται τμήματα του τείχους του 4ου αι. π.Χ. κτισμένου κατά το ισόδομο σύστημα καθώς και κατάλοιπα οικοδομημάτων δημοσίου και ιδιωτικού χαρακτήρα. Οι ανασκαφές που διεξάγονται από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία υπό τη διεύθυνση της δρ. Ξένης Αραπογιάννη στο νότιο ύψωμα της ακρόπολης έφεραν στο φως το θέατρο της πόλης ενώ σε μικρή απόσταση βόρεια της πόλης στη θέση «Πριονιστά» έχει εντοπισθεί το αρχαίο λατομείο ασβεστολίθου από το οποίο γινόνταν η εξόρυξη για την οικοδόμηση των κτηρίων της αρχαίας Θουρίας.

Το οικοδομικό χρονικό και η αρχιτεκτονική της Παλαιάς Μονής Φιλοσόφου

Σταύρος Μαμαλούκος

Πανεπιστήμιο Πατρών

Η ιστορία της παλαιάς Μονής Φιλοσόφου έχει αποτελέσει από παλιά αντικείμενο πολλών μελετών. Αντικείμενο αρκετών δημοσιεύσεων έχει αποτελέσει και η αρχιτεκτονική του οικοδομικού συγκροτήματος. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει

ένα σιγγίλιο του πατριάρχου Πολυεύκτου του 964 ή 966, η Μονή ιδρύθηκε το 963. Καθώς, όμως το σιγγίλιο είναι πιθανότατα πλαστό, στην πραγματικότητα τίποτε δεν είναι με ασφάλεια γνωστό για την παλαιότερη ιστορία της. Τα παλαιότερα σωζόμενα κτίσματα της Μονής και συγκεκριμένα το Καθολικό και το κτήριο που βρίσκεται αμέσως νότια του, μπορούν, με βάση τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους στοιχεία, να χρονολογηθούν στον όψιμο 13ο ή στον 14ο αιώνα, και σίγουρα όχι στον 10ο αλλά ούτε και στον 12ο αιώνα, όπως έχει ως τώρα υποστηριχθεί. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το μοναστήρι υπήρχε ήδη στην υστεροβυζαντινή περίοδο αλλά όχι ότι είναι με βεβαιότητα παλαιότερο. Από τη μελέτη των εγγράφων της Μονής προκύπτει ότι κατά τον 17ο αιώνα το ιερό καθίδρυμα βρισκόταν σε ακμή. Στα τέλη του 17ου αιώνα οι μοναχοί μετέφεραν την έδρα του μοναστηριού στο οικοδομικό συγκρότημα της Νέας Μονής, το οποίο οικοδομήθηκε την εποχή αυτή σε μια ομαλότερη τοποθεσία, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το παλαιότερο, χωρίς, ωστόσο, να εγκαταλείψουν και το τελευταίο. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, χάρη στην οχυρή του θέση, το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο των κατοίκων της γύρω περιοχής. Το 1834 η Μονή διαλύθηκε. Μετά τη διάλυση της Μονής τα οικοδομικά συγκροτήματα τόσο της Νέας όσο και της Παλαιάς Μονής εγκαταλείφθηκαν και βαθμιδόν ερειπώθηκαν. Περιορισμένης έκτασης εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο μνημειακό σύνολο και κυρίως στο καθολικό έχουν γίνει κατά καιρούς από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Το παλαιό οικοδομικό συγκρότημα της Μονής είναι κτισμένο σε ένα εντυπωσιακό σπηλαιώμα που σχηματίζεται στη κατακόρυφη παρεία επιβλητικού βράχου στο φαράγγι του ποταμού Λούσιου, νότια της Δημητσάνας, στο Νομό Αρκαδίας και που περιλαμβάνει το καθολικό, έναν εγγεγραμμένο τετράστηλο σταυροειδή ναό με οκτάπλευρο τρούλο και σημαντικές τοιχογραφίες σε δύο στρώματα και τα λείψανα των υπολοίπων μοναστηριακών κτισμάτων. Από την εξέταση των ερειπίων του μοναστηριακού συγκροτήματος καθίσταται σαφές ότι αυτό δεν έχει οικοδομηθεί σε μία φάση αλλά ότι η τελική, πριν από την εγκατάλειψη και μερική του ερείπωση, μορφή του ήταν αποτέλεσμα πολυάριθμων διαδοχικών επεμβάσεων που το ιδιότυπο αυτό κτηριακό σύνολο είχε δεχθεί στη διάρκεια της ταραγμένης ιστορίας του. Η γραφική αποκατάσταση του συγκροτήματος είναι σε κάποιο βαθμό δυνατή με βάση αφ' ενός τα σωζόμενα λείψανα των κτισμάτων του και αφ' ετέρου συγκρίσεις με ανάλογης μορφής οικοδομικά συγκροτήματα της περιοχής.

Ανακαλύπτοντας μια ρωμαϊκή «γειτονιά» της Πάτρας. Σύνοψη των ανασκαφικών ερευνών σε τμήμα της πόλης

Άρτεμις Μανιάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η αρχαία πόλη των Πατρών, μέσω των σωστικών ανασκαφών, έχει ερευνηθεί σε μεγάλο βαθμό, τόσο κατά το παρελθόν όσο και πρόσφατα. Έχουν έρθει στο φως πολλές αρχαιότητες, κυρίως από τη ρωμαϊκή περίοδο, κατά την οποία η πόλη

αποτέλεσε ρωμαϊκή αποικία και γνώρισε την κατεξοχήν ακμή της. Η ανακοίνωση πραγματοποιείται την παρουσίαση μιας σωστικής ανασκαφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από την γράφουσα, στην καρδιά της ρωμαϊκής πόλης, κοντά στο ρωμαϊκό Ωδείο της Πάτρας. Εστιάζει στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανακαλύφθηκαν, τα κινητά ευρήματα που εντοπίστηκαν και κυρίως εμβαθύνει στα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, τα οποία αποκαλύφθηκαν από τις ανασκαφικές έρευνες σε όμορα ή γειτονικά οικόπεδα. Με τον τρόπο αυτό γίνεται προσπάθεια σύνδεσης των στοιχείων που συνθέτουν την εικόνα της συγκεκριμένης περιοχής της πόλης, η οποία σώζει πολλά ρωμαϊκά λείψανα, με σκοπό την κατανόησή τους και τη συμπλήρωση της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης με νέα δεδομένα.

Τέχνη και μικροτεχνία της βυζαντινής Κορινθίας: νέα στοιχεία από τα αποθέματα του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Ελένη Μανωλέσσου

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν επιλεγμένα αντικείμενα βυζαντινής εποχής και μεταβυζαντινής περιόδου που προέρχονται από την Κορινθία και συγκεκριμένα μνημεία της (λ.χ. Αρχαία Κόρινθος και Ακροκόρινθος, Σικυώνα-Βασιλικό, Αγιονόρι, Ζεμενό, Κάστρο Πολυφέγγους Νεμέας, Ι. Μ. Αγίου Γεωργίου Φενεού κ.ά.). Τα αντικείμενα, αξιόλογες αρχαιότητες, ως επί το πλείστον ανήκαν άλλοτε στη Συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και βρίσκονται σήμερα στη μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου ή φυλάσσονται στις αποθήκες του. Πρόκειται κυρίως για αντικείμενα γλυπτικής, μικρογλυπτικής, κεραμικής και μικροτεχνίας, τα οποία είτε διέλαθαν της απαιτούμενης προσοχής έως τώρα είτε είναι, σε γενικές γραμμές, άγνωστα στην επιστημονική κοινότητα. Ορισμένα από αυτά μάλιστα είναι μοναδικά για την Κορινθία και κατά συνέπεια αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για τον υλικό πολιτισμό της περιοχής. Το σύνολο των αντικειμένων που παρουσιάζονται συμβάλλει, κατόπιν των απαραίτητων συγκρίσεων και συσχετίσεων, στην πληρέστερη ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση των θέσεων από τις οποίες προέρχονται.

Η Σαλαμίνα στην 3η χιλιετία π.Χ.: Σύνοψη των δεδομένων

Χριστίνα Μαραμπέα

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Η 3η χιλιετία π.Χ. σηματοδοτεί για τη Σαλαμίνα την μετάβαση από μια χερσονησοειδή απόληξη της Αττικής σε νησί, λόγω της συνεχούς ανόδου της στάθμης της θάλασσας στο Ολόκαινο. Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, μία μόνο

πρωτοελλαδική οικιστική θέση είχε αναφερθεί από το νησί (στο Ακρωτήριο Μερτζάνη), ενώ σήμερα, χάρη κυρίως στις πολυετείς ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στο νότιο τμήμα της Σαλαμίνας (από το 1994/1995), έχει τεκμηριωθεί, κυρίως επί τη βάσει κεραμικών αλλά και αρχιτεκτονικών μαρτυριών, ένας αριθμός θέσεων με σαφείς μαρτυρίες χρήσης κατά την «κλασική» Πρωτοελλαδική II φάση (ενίοτε με συνεχιζόμενη χρήση). Στην ανακοίνωση θα γίνει επισκόπηση των αρχαιολογικών στοιχείων για την ανθρώπινη παρουσία και δράση στην Σαλαμίνα εντός του ευρύτερου πολιτισμικού πλαισίου της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Εξερευνώντας τα σπήλαια της Ύδρας: πρώτες διαπιστώσεις

Αλεξάνδρα Μαρή, Βασίλης Γιαννόπουλος

Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

Περιηγήσεις του δημοσιογράφου Αδώνιδος Κύρου και επιφανειακές έρευνες της αρχαιολόγου Μαρίας Πετριτάκη στο νησί της Ύδρας κατά το παρελθόν αποκάλυψαν την ύπαρξη αρκετών αρχαιολογικών θέσεων χρονολογούμενων στην Πρώιμη και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, στους υστερορωμαϊκούς και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, σπανιότερα δε στην γεωμετρική, κλασική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο.

Η υπόδειξη της Σπηλιάς του Κολοκοτρώνη από ιδιώτη σπηλαιολόγο στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και η εξερεύνησή της από κλιμάκιο της Εφορείας Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στα τέλη της δεκαετίας του 1990 επιβεβαίωσε ότι το νησί κατοικήθηκε τουλάχιστον από τα μέσα της 5ης προχριστιανικής χιλιετίας, όπως πιστοποιούν τα επιφανειακά ευρήματα που περισυλλέχθηκαν.

Το συγκεκριμένο μνημείο ελέγχθηκε εκ νέου πρόσφατα, τα ευρήματά του μελετήθηκαν ενώ παράλληλα διενεργήθηκαν εντατικές αυτοψίες στα υπόλοιπα σπήλαια του νησιού, στην ευρύτερη περιοχή της Χώρας (Σπήλαια Αγίου Χαραλάμπους, Γεφυριών και Ματρώνας), δυτικά αυτής (Σπήλαια στα ανατολικά της Χώριζας Βλυχού, στις Πλάκες Βλυχού, στο Ζόγερι), καθώς επίσης στο νοτιοανατολικό άκρο μετά το Ακρωτήριο Μπίσιτι και πλησίον της ακτογραμμής του νοτίου τμήματος της Ύδρας (στο Κλιμάκι και κοντά στην Μονή Αγίου Νικολάου στο Ομπόρι). Από αυτά, ένα έχει μετατραπεί σε αποθηκευτικό χώρο ενώ η επίχωση άλλων, που χρησιμοποιήθηκαν ή εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται από τους ντόπιους για τον σταβλισμό ζώων, καλύπτεται από στρώμα κοπριάς.

Εντούτοις, συνεκτιμώντας την θέση και την γεωμορφολογία των σπηλαίων, καθώς επίσης τον εντοπισμό λαξεύσεων ή κινητών επιφανειακών ευρημάτων έξω και γύρω από αυτά, συνάγεται, άμεσα ή έμμεσα, χρήση τους κατά τη διάρκεια διαφόρων χρονολογικών περιόδων της προϊστορίας και της ιστορίας του νησιού.

Αγροικίες στην Αρεμάδα Περαχώρας

Παναγιώτα Μελέτη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Στο πλαίσιο του έργου «Νέα Χάραξη Τμήματος Ε.Ο. Περαχώρας – Πισίων» κατά τα έτη 2011 και 2012 υπό την επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας, στη θέση «Αρεμάδα», ανατολικά του σημερινού χωριού της Περαχώρας, αποκαλύφθηκαν μικρής έκτασης οικοδομικά κατάλοιπα αγροικιών και αγροτικών εγκαταστάσεων υστεροκλασικών/πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν, αν και δεν σώζουν ολόκληρη την κάτοψή τους λόγω της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας και της καταστροφής που έχουν υποστεί από την εντατική καλλιέργεια, δίνουν ένα πλήθος πληροφοριών σχετικά με την αγροτική οικονομία, που βασιζόταν στην ενασχόληση των κατοίκων με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Τα κινητά ευρήματα συνδέονται με την καθημερινότητα, την αγροτική ενασχόληση και την οικοτεχνία των κατοίκων, ενώ έντονη είναι η υφαντική δραστηριότητα.

Η συγκυριακή ανακάλυψη στην ύπαιθρο χώρα τμήματος ενός οργανωμένου οικισμού αγροτικού χαρακτήρα με εργαστηριακούς χώρους, πέρα από τις εγκαταστάσεις παραγωγής στα ήδη γνωστά αστικά κέντρα, επιβεβαιώνει ότι στην ελληνική ύπαιθρο, τουλάχιστον στον 4ο και 3ο αι. π.Χ., υπήρχαν διάσπαρτοι οικισμοί με αγροικίες. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των αγροτικών εγκαταστάσεων με τους ληνούς, τα υπολήνια και τα αποθηκευτικά πιθάρια παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχες εγκαταστάσεις της εποχής.

Η κοιλάδα στην οποία εντοπίζονται οι αρχαιότητες, εκτείνεται από τις δυτικές υπώρειες των Γερανείων ορέων έως το σημερινό χωριό της Περαχώρας, περιοχή που μπορεί να ταυτιστεί με την ευρύτερη περιοχή *Πείραιο* ή *Περαία (γη)*, την «πέρα (από την Κόρινθο) χώρα». Σύμφωνα με τον ιστορικό Ξενοφώντα, η περιοχή αποτελούσε τον βοσκότοπο από όπου οι Κορίνθιοι αντλούσαν τις προμήθειές τους, καθώς στα ιστορικά γεγονότα του Κορινθιακού πολέμου το 390 π.Χ. εξάιρεται η σημασία της για την ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας. Η ύπαρξη ή όχι μιας ομώνυμης πόλης έστρεψε τους πρώτους Βρετανούς αρχαιολόγους που δραστηριοποιήθηκαν στο Ηράιο, σε έρευνες στην ενδοχώρα της χερσονήσου της Περαχώρας, η οποία ωστόσο παραμένει ακόμη αντικείμενο έρευνας. Με την εν λόγω ανακοίνωση επιχειρείται μια παρουσίαση των οικοδομικών καταλοίπων και μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα.

Συμβολή στην υστεροβυζαντινή ναοδομία της Κάτω Μάνης

Αγγελική Μέξια

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Η Κάτω ή Προσηλιακή Μάνη, ακολουθώντας την παραδοσιακή διάκριση, περιλαμβάνει όλο το ανατολικό τμήμα της χερσονήσου της Μάνης έως το Γύθειο και την περιοχή βορειοδυτικά του. Το μνημειακό απόθεμα της γεωγραφικής αυτής

ενότητας, όπως εξάλλου και ολόκληρης της Μάνης, έχει αναδειχθεί μέσα από τις καταγραφές και μελέτες του αείμνηστου καθηγητή Νικολάου Δρανδάκη και των συνεργατών του, καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ωστόσο, η μέχρι σήμερα έρευνα έχει επικεντρωθεί στα μνημεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας, τα οποία είναι πραγματικά πολυάριθμα και διασώζουν αξιόλογο γραπτό διάκοσμο. Το αποτύπωμα της ναοδομίας των βυζαντινών χρόνων δεν έχει ακόμη ερευνηθεί εξαντλητικά, με αποτέλεσμα στη βιβλιογραφία η βυζαντινή *Κάτω Μάνη* να αντιπροσωπεύεται κυρίως μέσα από τα σωζόμενα τοιχογραφικά σύνολα, χωρίς ουσιαστική μνεία στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της.

Στην ανακοίνωση θα γίνει αναφορά σε ορισμένους αδημοσίετους ή ελλιπώς δημοσιευμένους ναούς της περιοχής, όπως ο Άγιος Γεώργιος πλησίον του Σκουταρίου, ο Άγιος Βασίλειος στον ομώνυμο οικισμό της περιοχής του Γυθείου, οι οποίοι με βάση τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία που διασώζουν φαίνεται ότι ανάγονται στην υστεροβυζαντινή εποχή.

Με αφορμή τα μνημεία αυτά θα επιχειρηθεί μια συνολική αποτίμηση της ναοδομικής παραγωγής στην περιοχή κατά τους παλαιολόγειους χρόνους, θα γίνει μια απόπειρα ερμηνείας της απουσίας μνημείων των μεσοβυζαντινών χρόνων, θα ανιχνευθούν οι σχέσεις και επιδράσεις με τις όμορες περιοχές της *Μέσα* και *Έξω Μάνης* αλλά και με το μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο της εποχής, τον Μυστρά.

Ανασκαφική διερεύνηση και αποκατάσταση του Αγίου Βασιλείου Πελεκανάδας Μεσσηνίας

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, Μιχαήλ Κάππας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Ο μονόχωρος ξυλόστεγος ναός του Αγ. Βασιλείου βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Πελεκανάδας, κοντά στην αρχαία γέφυρα του Ανδρειωμένου και την ερειπωμένη εκκλησία του Προφήτη Ηλία. Στη δυτική του πλευρά είχε τοποθετηθεί αυθαίρετα ογκώδες στέγαστρο από οπλισμένο σκυρόδεμα που τον επισκίαζε, προκαλώντας και σοβαρά δομοστατικά προβλήματα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης που υλοποιήθηκαν από την ΕΦΑ Μεσσηνίας μεταξύ των ετών 2017-2019, διεξήχθη ευρεία ανασκαφική διερεύνηση στο εσωτερικό του ναού και στον περιβάλλοντα χώρο, η οποία απέδωσε σημαντικά ευρήματα που συνέβαλαν στη διαλεύκανση της μακραινής ιστορίας του μνημείου. Διαπιστώθηκε ότι πλαισιωνόταν από κτήρια διαφόρων οικοδομικών φάσεων: στα δυτικά αποκαλύφθηκε ερειπωμένος τετράγωνος νάρθηκας, του οποίου η στέγη θα καλυπτόταν με ημισφαιρικό θόλο, ενώ κατά μήκος της βόρειας πλευράς λείψανα παρεκκλησίου με σύνθετη οικοδομική ιστορία. Η δυτική πλευρά του παρεκκλησίου πάτησε επί ενός καμαροσκέπαστου τάφου, που φαίνεται πως είχε κτιστεί αρκετά χρόνια πριν από το παρεκκλήσιο. Την μακραινής χρήση του παρεκκλησίου επιβεβαιώνει και η αναγνώριση δύο κύριων φάσεων σε αυτό.

Κατά την ανασκαφή διερευνήθηκαν δώδεκα λακκοειδείς τάφοι και ο εντυπωσιακός καμαροσκέπαστος τάφος. Περιουλλέγη οστεολογικό υλικό που ανήκε σε ενήλικες, ανηλίκους και νήπια και όστρακα κεραμικής. Μεταξύ των σημαντικότερων ευρημάτων

περιλαμβάνονται θραύσματα εφυαλωμένων πινακίων (Green and Brown Ware) από τον καμαροσκέπαστο τάφο, που μπορούν να χρονολογηθούν στον όψιμο 12ο αιώνα. Οι λακκοειδείς τάφοι έφεραν ως επί το πλείστον συνοδευτικά αντικείμενα και στους περισσότερους είχαν χρησιμοποιηθεί μικροί πλακοειδείς λίθοι για τη συγκράτηση του κρανίου και των κάτω άκρων. Από τα κτερίσματα ξεχωρίζουν δύο χάλκινα ενώτια από κρίκο με διάτρητη σφαίρα συρματερής τεχνικής και εισηγμένο ιταλικό αγγείο «Αρχαϊκής Μαγιόλικης» κεραμικής, τεκμήριο των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Πελοποννήσου και Ιταλίας κατά την Φραγκοκρατία (13ος-15ος αι.).

Οι εργασίες αποκατάστασης περιλάμβαναν την καθαίρεση του στεγάστρου, την εφαρμογή ενεμάτων, την ενίσχυση των θεμελίων, την αποκατάσταση των μονόλοβων τοζωτών παραθύρων και του κεραμοπλαστικού διακόσμου και την κατασκευή ξύλινης στέγης, που καλύφθηκε με μεγάλες χειροποίητες κεραμίδες κατά τα βυζαντινά πρότυπα. Στο εσωτερικό του ναού καθαιρέθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα ενώ εκτελέστηκαν μεγάλης κλίμακας εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου για τη συνολική ανάδειξη του μνημείου.

Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων και των μορφολογικών στοιχείων ο ναός του Αγίου Βασιλείου μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 11ου ή στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα. Λίγο αργότερα οικοδομείται ο νάρθηκας και ο καμαροσκέπαστος τάφος, ενώ το παρεκκλήσιο και οι ταφές στο εσωτερικό και στην βόρεια πλευρά του φαίνεται ότι προστέθηκαν μετά τον 13ο αιώνα, όταν πλέον η Μεσσηνία αποτελούσε τμήμα του πριγκιπάτου της Αχαΐας.

Προκαταρκτική παρουσίαση αποτελεσμάτων σωστικής ανασκαφικής έρευνας τμήματος του Δυτικού Νεκροταφείου της Αρχαίας Ηλιδας

Τώνια Μουρτζίνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας

Η ανακοίνωση αφορά στην προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων σωστικής ανασκαφικής έρευνας που έλαβε χώρα κατά το χρονικό διάστημα Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου 2020 σε οικόπεδο φερομένης ιδιοκτησίας του Ηλία Χρυσοστόμου στην θέση «Ντρουμπές ή Παλιάμπελα» της Τ.Κ. Αυγείου, Δήμου Ήλιδος, Π.Ε. Ηλείας, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 450 περίπου μέτρων από τον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Ήλιδας. Η ανασκαφή έφερε στο φως συνολικά οκτώ τάφους διαφόρων τύπων πλούσια κτερισμένους (δύο ταφικοί πίθοι, πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι κτιστοί με λιθοπλίνθους, ασβεστολιθικές πλάκες ή πήλινες πλάκες και ένας κεραμοσκεπής). Οι τάφοι αποτελούν τμήμα της δυτικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης της Ήλιδος, από την οποία έχουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί πάνω από 200 ταφές χρονολογούμενες στην ύστερη κλασική και ελληνιστική περίοδο. Στόχος της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση των ταφικών κατασκευών και των κτερισμάτων τους, η χρονολόγηση και ο συσχετισμός τους με ανάλογα ευρήματα του ίδιου νεκροταφείου της πρωτεύουσας των Ηλείων, καθώς και η εξαγωγή συμπερασμάτων για τον τρόπο ζωής των κατοίκων αλλά και την τοπογραφία της αρχαίας πόλης.

Αρχαία νομίσματα από το ναυάγιο Μέντωρ (1802) στα Κύθηρα

Έλενα Μπονέλου¹, Δημήτρης Κουρκουμέλης²
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κέρκυρας³, Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων²

Τον Σεπτέμβριο του 1802 βυθίζεται στα ΝΑ Κύθηρα το μπρίκι ΜΕΝΤΩΡ στο ταξίδι του προς την Αγγλία, μεταφέροντας 17 κιβώτια με αρχαιότητες από μνημεία των Αθηνών. Στο Μέντορα επέβαιναν, μεταξύ άλλων, τρεις συνεργάτες του Λόρδου Έλγιν, που είχαν εργαστεί στη βίαιη αποκόλληση και κλοπή γλυπτών και αρχαιοτήτων από την Ακρόπολη και άλλα μνημεία. Πρόκειται για τους William Richard Hamilton, γραμματέα του Λόρδου Έλγιν, τον Λοχαγό William Leake, τοπογράφο-αρχαιολόγο, και τον Υπολοχαγό John Squire, αξιωματικό του πυροβολικού. Κανείς από τους επιβάτες και το πλήρωμα δεν χάνεται κατά τη διάρκεια του ναυτικού ατυχήματος και στη συνέχεια, κατ' εντολήν του Λόρδου Έλγιν, ο γραμματέας του Hamilton, παραμένει στα Κύθηρα και οργανώνει τη ναυαγιοερεσία του φορτίου του πλοίου, που ολοκληρώνεται δύο χρόνια αργότερα με την μεταφορά των αρχαιοτήτων στην Αγγλία.

Από το 2011, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων διενεργεί τη συστηματικότερη υποβρύχια έρευνα του ναυαγίου που έχει συνδεθεί με το πιο επώδυνο ίσως περιστατικό της σύγχρονης ελληνικής πολιτιστικής ιστορίας. Κατά τη διάρκεια των υποβρύχιων ανασκαφικών ερευνών έχουν ανελκυσθεί αντικείμενα που σχετίζονται με τον εξαρτισμό του πλοίου και την ναυσιπλοΐα, με την διαβίωση επί του πλοίου των επιβατών και του πληρώματος αλλά έχουν εντοπιστεί και ορισμένα αντικείμενα που μπορούν να συσχετισθούν με προσωπικά αντικείμενα των επιβατών.

Σε αυτά τα αντικείμενα περιλαμβάνεται ένα μικρό σύνολο αρχαίων νομισμάτων από διάφορες περιοχές, κυρίως της Στερεάς Ελλάδας, και διαφόρων χρονολογικών περιόδων, που αποτελεί και το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης. Τα νομίσματα αυτά, αν και δεν μπορούν να προσφέρουν από αρχαιολογικής άποψης πολλά στοιχεία, εφόσον έχουν αφαιρεθεί από το αρχαιολογικό τους *context*, δεν παύουν, όμως, να αποτελούν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον σύνολο που σχετίζεται κυρίως με τη «συνήθεια» πολλών περιηγητών του 18ου-19ου αιώνα να συλλέγουν και να δημιουργούν προσωπικές συλλογές αρχαιοτήτων. Φυσικά είναι αρκετά δύσκολο να αποδοθούν με ασφάλεια σε συγκεκριμένους ιδιοκτήτες. Εντούτοις, γνωρίζουμε ότι ο Λοχαγός William Leake διατηρούσε ιδιωτική συλλογή με αρχαιότητες, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και νομίσματα, η οποία αργότερα αγοράστηκε από το Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge.

Υπαρξη ή μη πλευρικής θύρας στο ναό του Ασκληπιού Μεσσήνης (τέλη 3ου αι. π.Χ.)

Άγγελος Νακάσης
ΥΠΠΟΑ

Ο Ορλάνδος ανέσκαψε, αποτύπωσε γραμμικά το ναό και έκανε σχέδια γραφικής αποκατάστασης (1969 κ.ε.). Ανασκαφικές τομές πραγματοποίησε ο Θέμελης (1987

κ.ε.). Ο Αθ. Νακάσης μελέτησε κι αποτύπωσε εξαντλητικά το ναό και μέλη του (1989 κ.ε.), αποκαθιστώντας γραφικά παρατοποθετημένους τοιχοβάτες και ορθοστάτες (τα σχέδια στο αρχείο Μεσσήνης): νότια πρότεινε ορθοστάτη, με ελλείπον άνω τμήμα και κάτω γωνία λοξά αποτμημένη. Η Sioumpara δημοσίευσε στοιχεία του ναού (2011), θεωρώντας ότι ο προαναφερόμενος ορθοστάτης ανήκει σε πλευρική θύρα (ή κιγκλιδώμα). Υπό το κατώφλι πρότεινε βαθμίδα εδραζόμενη στο πτερό, καλύπτουσα τον τοιχοβάτη, χωρίς να διακόπτει το κυμάτιό του. Η βαθμίδα προτάθηκε με λαξευμένο υποκάτω «αρνητικό» του κυματίου του τοιχοβάτη: δηλ. ότι σε αφανές τμήμα υπήρχε λαξευμένο κυμάτιο τοιχοβάτη και το «αρνητικό» του, υπό τη βαθμίδα.

Περιττή θα ήταν η λάξευση κυματίων στον τοιχοβάτη και την βαθμίδα, που θα εδραζόταν ασφαλέστερα στο πτερό ή τον τοιχοβάτη, άνευ κυματίων. Ακόμα κι αν η θύρα είχε κατασκευαστεί μετά την τοποθέτηση του τοιχοβάτη, προτιμότερη θα ήταν η απότμηση τμήματος του τοιχοβάτη. Επιπροσθέτως, η τυχόν κατασκευή θύρας γίνεται ασφαλέστερα κι ακοπότερα χωρίς λοξά τμήματα. Τέλος, η προταθείσα δίφυλλη θυρίδα, με κλειστό ένα φύλλο δεν επιτρέπει την είσοδο κατά μέτωπο.

Στο τμήμα που υπετέθη η ύπαρξη θύρας σώζονται οι πλάκες του πτερού, χωρίς ίχνη γόμφων της βαθμίδος που προτάθηκε, ενώ ο ναός είναι πλήρης συνδέσμων ακόμα και σε πιο ασφαλή μέρη, από κατασκευαστική άποψη. Με μικρή ώθηση το κατώφλι θα αποδομούνταν. Επιπλέον, στις πλάκες θα υπήρχαν ίχνη της βαθμίδος, λόγω διαφορικής διάβρωσης, ενώ επί των πλακών θα υπήρχαν φθορές από πατήματα.

Οι τυχόν δευτερεύουσες προσπελάσεις ναών συνδέονται με λειτουργίες (κυκλοφορία ιερατικού προσωπικού και πιστών), λατρείες και τελετουργίες. Στατιστικά χαρακτηρίζουν δωρικούς ναούς, κυρίως της Πελοποννήσου. Απαντώνται κυρίως από το μέσον του σηκού μέχρι το βάθος του σηκού ή αδύτου, όπως σε ναούς Απόλλωνος (Κορύθου, Υαμπόλεως, Αλιέων, Αμφανών, Καρθαίας, Βασσών, Τροιζήνης(;), Αρτέμιδος (Υαμπόλεως, Λουσών), στον Οίκο Ναξίων Δήλου, στους ναούς Ήρας Περαχώρας, C Κομμού, Τεγέας, Παρθένου Γιτάνων, Θεών Σαμοθράκης, Διός(;) Σελευκείας Πιερίας, Δεσποίνης Λυκοσούρας, Άρεως-Αφροδίτης Ολούντος, Βελ Παλμύρας, Antas Σαρδηνίας κ.ά.

Δευτερεύουσες θύρες έχουν ναοί που συνδέονται με τη Μαντεία και Χθόνιες Λατρείες. Οι πρόσθετες αυτές λειτουργίες υπαγόρευαν, κατά περίπτωση, μακρούς σηκούς και πρόσθετα ανοίγματα, για τις επί πλέον λειτουργίες και το φωτισμό των κτηρίων αυτών.

Η λειτουργική βοήθεια θύρας ή κιγκλιδώματος (άγνωστης σκοπιμότητας) ακριβώς μετά την είσοδο στο σηκό του Ασκληπιού Μεσσήνης, θα ήταν αμελητέα και νεοφανής. Τέλος, η απουσία σχετικών ιχνών επί του μνημείου αποδεικνύει ότι αποκλείεται να υπήρχε πλευρική θύρα.

Άδυτο ναού Ασκληπιού Μεσσήνης (τέλη 3ου αι. π.Χ.)

Αθανάσιος Νακάσης
Ελληνικό ICOMOS

Στο ναό του Ασκληπιού Μεσσήνης ο Αναστάσιος Ορλάνδος πραγματοποίησε ανασκαφές, τον αποτύπωσε γραμμικά, έκανε σχέδια γραφικής αποκατάστασής του και αναστήλωσε προσωρινά μέλη του τοιχοβάτη και του ορθοστάτη, προκειμένου να δώσει μια μερική αντίληψη του ύψους του (1969 κ.ε.). Ανασκαφές στο συγκρότημα του Ασκληπιείου πραγματοποίησε ο Πέτρος Θέμελης από το 1987 κ.ε. Από το 1989 και μετά αποτύπωσε εξαντλητικά και μελέτησα το ναό και τα διάσπαρτα μέλη του, με στόχο τη γραφική αποκατάστασή του. Προηγουμένως (1987 κ.ε.) είχα αποτυπώσει και μελετήσει όλα τα μνημεία που περιβάλλουν το ναό, το βωμό και όλα τα κτήρια που συγκροτούν το Ασκληπιείο, πλην του κοίλου του Εκκλησιαστηρίου, καθώς και όλα τα μνημεία των φάσεων που προηγήθηκαν της κατασκευής του Ασκληπιείου (Τα σχέδια βρίσκονται στο αρχείο της Μεσσήνης).

Επειδή, ως προαναφέρω, ορισμένα μέλη του ναού είχαν προσωρινά τοποθετηθεί, ο Θέμελης ζήτησε να προηγηθεί η μελέτη της γραφικής αποκατάστασης των παρατοποθετημένων μελών του τοιχοβάτη και του ορθοστάτη, προκειμένου να ακολουθήσει αναστήλωσή τους στις ορθές θέσεις. Γι' αυτό, πέραν της αποτύπωσης, στα σχέδια (κάτοψη, τέσσερις όψεις, δύο εγκάρσιες, δύο κατά μήκος τομές, διάσπαρτα μέλη, που υπάρχουν στο αρχείο της Μεσσήνης) απεικόνισα τα μέλη του τοιχοβάτη και του ορθοστάτη στις ορθές θέσεις.

Έτσι προέκυψε, μεταξύ άλλων, ότι ο ναός είχε υπερυψωμένο άδυτο, κατά ένα αναβαθμό, σε σχέση με το ανατολικό τμήμα του σηκού. Οι πλάκες του δαπέδου του αδύτου πατούσαν σε εξάρματα τοιχοβατών. Το δάπεδο που διαμορφώνεται από τις λοιπές πλάκες, κατά το εμπρόσθιο ανατολικό τμήμα του σηκού, βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το άνω τμήμα των τοιχοβατών του ανατολικού μέρους του σηκού, που φυσικά δεν φέρουν εξάρματα, όπως οι τοιχοβάτες του δυτικού μέρους, περί το άδυτο.

Οι πλάκες του αδύτου ακουμπούσαν περιμετρικά σε ορθοστάτες, όπως προκύπτει από σχετικές ζώνες, ύψους 14-15 εκ., στο κάτω τμήμα των αντίστοιχων ορθοστατών. Οι ζώνες αυτές είναι χοντροδουλεμένες, διότι ήταν αφανείς, ενώ το υπόλοιπο εμφανές τμήμα των ορθοστατών είναι λειασμένο.

Το υπερυψωμένο άδυτο χωριζόταν από το ανατολικό τμήμα του σηκού με θωράκιο, που ακουμπούσε στους ορθοστάτες των μακρών τοίχων του σηκού. Ίχνη του θωρακίου αυτού σώζονται, λόγω της διαφοράς διάβρωσης, επί του αντίστοιχου βόρειου τοιχοβάτη, πράγμα που απεικονίζω στην κατά μήκος τομή, όπου εμφανίζεται η νότια εσωτερική όψη του βόρειου ορθοστάτη.

Στη διδακτορική μου διατριβή (εγκρίθηκε το 1997, δημοσιεύθηκε το 2004) έχω αναφερθεί σε διάφορα ζητήματα του ναού και έχω κάνει μνείες, σχετικές με το θωράκιο και το υπερυψωμένο άδυτο του ναού του Ασκληπιού, πράγμα που δέχθηκε και δημοσίευσε αργότερα και ο Θέμελης.

Τοπικισμός και κοσμοπολιτισμός στην ΥΕΙΙΙ Ηλεία

Κωνσταντίνος Νικολέντζος
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Η μυκηναϊκή Ηλεία, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70, υποστηρίχτηκε ότι χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες σε εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού (όπως η κεραμική, ταφική αρχιτεκτονική) αλλά και του άυλου (έθιμα ταφής). Η ανακοίνωση, λαμβάνοντας υπόψη τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, επιχειρεί να επανεξετάσει τις ιδιαιτερότητες της ΥΕΙΙΙ Ηλείας και να τις αντιμετωπίσει/εντάξει μέσα στο συγκείμενο του αποκαλούμενου Μυκηναϊκού Κόσμου.

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων του Μυστρά, η προβολή και η ανάδειξή του

Κωνσταντίνα Ντουβή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Η ανακοίνωση αποτελεί μέρος της διπλωματικής μου εργασίας με τίτλο: «Ο αιγιματικός ναός των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Βροντοχίου στον Μυστρά. Προτάσεις για την ανάδειξη και διαχείριση των ιστορικών και αρχιτεκτονικών αξιών του μνημείου», που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Βυζαντινός Κόσμος» του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Μυστράς), με επιβλέπουσα την Ομότιμη Καθηγήτρια του ΕΜΠ κα Μελίτα Εμμανουήλ και συνειπιβλέποντες την Αν. Καθηγήτρια του ΤΙΑΔΠΑ κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου και τον Δρ. Σταύρο Αρβανιτόπουλο.

Το αντικείμενο της ανακοίνωσης αφορά στην παρουσίαση του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά, ο οποίος έως σήμερα δεν έχει μελετηθεί ενδελεχώς από την επιστημονική κοινότητα. Πρόκειται για ναό που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου «οκταγωνικού» ή «ηπειρωτικού» και αποτελεί το ύστατο παράδειγμα από τα οκτώ που διασώζονται στον ελλαδικό χώρο. Χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα και συμπυκνώνει τα χαρακτηριστικά του επιβλητικού αυτού τύπου, που έδωσε ένα από τα λαμπρότερα δείγματα βυζαντινής αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο, πριν εγκαταλειφτεί οριστικά. Ο ναός αποτελεί το πρώτο Καθολικό της παλαιότερης μονής του Μυστρά, λίγα χρόνια αμέσως μετά την ίδρυση της μεσαιωνικής Καστροπολιτείας. Μαζί με το μεταγενέστερο Καθολικό της Οδηγήτριας συνιστά τη Μονή Βροντοχίου. Το συγκρότημα αποτελεί έναν από τους μνημειοδέστερους χώρους λατρείας του Δεσποτάτου του Μορέως, το οποίο αποδίδεται στον ηγούμενο και Πρωτοσύγκελο της Πελοποννήσου Παχώμιο. Χάρη στην ηγετική και εμβληματική αυτή προσωπικότητα του εκκλησιαστικού βίου του Δεσποτάτου και τις άμεσες σχέσεις του με την Κωνσταντινούπολη, η μονή Βροντοχίου γνώρισε μεγάλη άνθηση και αποτέλεσε το πνευματικό κέντρο του Μυστρά. Έως σήμερα δεν είναι γνωστοί οι λόγοι για τους οποίους δημιουργήθηκαν δύο καθολικά με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους και μόνο υποθέσεις μπορούν να εκφραστούν. Μέσα από την έρευνα και τεκμηρίωση του μνημείου επιχειρείται η ανάδειξη των ιστορικών, αρχιτεκτονικών και εικονογραφικών αξιών του. Τέλος, παρουσιάζονται

προτάσεις προβολής και διαχείρισης του ναού των Αγίων Θεοδώρων, προς περαιτέρω ανάδειξη των άυλων και αισθητικών αξιών του μνημείου, καθώς και του ευρύτερου μνημειακού συνόλου του Μυστρά, μέσα στο οποίο εντάσσεται (place branding).

Μελέτη τεχνολογίας και προέλευσης γυάλινων αντικειμένων καθημερινής χρήσης της Οθωμανικής περιόδου από τη Μεσσηνία

*Ελένη Παλαμάρα, Νικόλαος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου*

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στη χημική ανάλυση γυάλινων αντικειμένων καθημερινής χρήσης της οθωμανικής περιόδου, τα οποία έχουν βρεθεί σε πέντε αρχαιολογικές θέσεις της Μεσσηνίας: Ανδρούσα, Μεθώνη, Κορώνη, Κυπαρισσία και Καλαμάτα. Η συλλογή αποτελείται από 130 θραύσματα από γυάλινα σκεύη χρηστικού χαρακτήρα, με παχιά τοιχώματα και, στην πλειονότητά τους, χωρίς διακοσμητικά στοιχεία. Τα περισσότερα δείγματα είναι άχρωμα ή με ελαφριά κίτρινη/πράσινη απόχρωση, ενώ κάποια δείγματα έχουν μπλε, πράσινο, κεχριμπαρένιο ή μαύρο χρώμα. Η ακριβής χρονολόγηση των δειγμάτων είναι αβέβαιη, αν και εκτιμάται μεταξύ του 15ου και του 18ου αι.

Η χημική μελέτη των δειγμάτων, η οποία πραγματοποιήθηκε μέσω Ηλεκτρονικής Μικροσκοπίας Σάρωσης σε συνδυασμό με Φασματοόμετρο Ακτίνων -X (SEM/EDS), υποδεικνύει την ύπαρξη σημαντικής χημικής ετερογένειας μεταξύ των δειγμάτων, καθώς αναγνωρίστηκαν παραδείγματα όλων των κύριων χημικών τύπων γυαλιού της εποχής [γυαλί νατρίου, καλίου, μικτών αλκαλίων, τύπου HLLA (High Lime Low Alkali), μολύβδου, κρύσταλλο κτλ.]. Η ετερογένεια αυτή είναι ενδεικτική του μεγάλου εύρους διαφορετικών πρώτων υλών που χρησιμοποιούνταν στην υπό μελέτη περίοδο, κυρίως όσον αφορά την πηγή των αλκαλίων και τους αποχρωματιστές.

Η μελέτη της πιθανής προέλευσης των δειγμάτων γυαλιού πραγματοποιήθηκε μέσω της σύνθετης στατιστικής σύγκρισης των χημικών δεδομένων της συλλογής με βιβλιογραφικά αναλυτικά δεδομένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής γυαλιού της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής. Η μελέτη αυτή κατέδειξε ότι τα δείγματα προέρχονται από έναν εντυπωσιακό αριθμό διαφορετικών κέντρων παραγωγής, τόσο από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και από την κεντρική και βόρεια Ευρώπη.

Ο προσδιορισμός των πρώτων υλών, της τεχνολογίας παραγωγής και της προέλευσης των δειγμάτων της συλλογής, καθώς και η σύγκριση των κύριων χαρακτηριστικών μεταξύ των διαφορετικών μεσσηνιακών θέσεων, προσέφερε σημαντικές νέες πληροφορίες για την παραγωγή του γυαλιού και τα εμπορικά δίκτυα στη νότια Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου.

Ψηφιακός Μυστράς: Μια προσέγγιση στην κατανόηση της χρήσης του αρχαιολογικού χώρου

Βάγια Παναγιωτίδη, Νικόλαος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η συνεχής εξέλιξη των ψηφιακών τεχνολογιών επιτρέπει την ψηφιακή αποτύπωση, μελέτη και διαχείριση των αρχαιολογικών χώρων και χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς, με χρήση μέσων όπως μη επανδρωμένα αεροσκάφη, σαρωτές λέιζερ, ισχυροί φορητοί ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ολοκληρωμένοι γεωδαιτικοί σταθμοί. Με τη χρήση συστήματος μη επανδρωμένου αεροσκάφους (ΣμηΕΑ), γεωδαιτικού δέκτη (GNSS GPS) και εξειδικευμένου λογισμικού φωτογραμμετρίας και συστήματος γεωγραφικών πληροφοριών (GIS, ΣΓΠ) αποτυπώθηκαν τα άνω των 50 στρεμμάτων του κηρυγμένου από την UNESCO αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά που αποτελεί την καλύτερα σωζόμενη Βυζαντινή πολιτεία στην Ελλάδα (culture.gr).

Στόχος της ψηφιακής απεικόνισης του χώρου είναι η αφήγηση της χωρικής εξέλιξης των ιστορικών φάσεων του Μυστρά με την οπτικοποίηση και προβολή σε περιβάλλον χάρτη των αρχαιολογικών δεδομένων, από την ίδρυσή του το 1259 από τον Φράγκο διοικητή Γουλιέλμο Β΄ Βιλεαρδουίνο έως την τελική εγκατάλειψη της πόλης το 1953 (Σίνος 2009). Η μεθοδολογία περιέλαβε τη φωτογράφιση της περιοχής με ΣμηΕΑ και από το σύνολο 1000 φωτογραφιών και 40 σταθερών σημείων ελέγχου (GCPs) δημιουργήθηκε ορθοφωτοχάρτης της πόλης. Στη συνέχεια ψηφιοποιήθηκαν στο ΣΓΠ ιστορικοί χάρτες με την αναγνώριση στοιχείων του σημερινού τοπίου ως σημείων αναφοράς και αντιστοιχίσης κλίμακας. Ο ορθοφωτοχάρτης συνθέτει το φόντο της περιοχής πάνω στον οποίο μεταφέρονται τα στοιχεία των ιστορικών χαρτών, αναπτύσσοντας έτσι διαδοχικά επίπεδα. Ξεχωριστά επίπεδα στο ΣΓΠ περιλαμβάνουν πληροφορία για τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά του λόφου του Μυστρά, την αρχιτεκτονική, τον χαρακτηρισμό και την κατηγοριοποίηση των χώρων και κτιρίων, συνθέτοντας έτσι μία σημαντική βάση δεδομένων ιστορικής και αρχαιολογικής πληροφορίας (Αναγνωστάκης κ.ά. 2014). Το τελικό προϊόν της μελέτης αναδεικνύει την συμβολή των ψηφιακών τεχνολογικών στην κατανόηση, προβολή και διαχείριση αρχαιολογικών χώρων (Panagiotidis *et al.* 2019).

Η Καστροπολιτεία του Μυστρά (2005). Ιστορία και Χαρακτήρας της Βυζαντινής Πόλης (<https://www.culture.gr/mystras-edu/history/index.html#>, Ιούλιος 20, 2019].

Σίνος, Στ. (2009). *Τα Μνημεία του Μυστρά, Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*. Αθήνα, 11-22.

Αναγνωστάκη Κ., Πετμεζάς Σ., Σαρρή Απ. (2014). Διαβάζοντας ιστορία πάνω σ' ένα χάρτη: το ενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας, *3ο Συμπόσιο Arch_RNT- Αρχαιολογικής Έρευνας και Νέες Τεχνολογίες, Καλαμάτα*, 31-38.

Panagiotidis V., Malaperdas G., Palamara E., Valantou V & Zacharias N. (2019). Information Technology, Smart Devices and Augmented Reality Applications for Cultural Heritage Enhancement: The Kalamata 1821 Project, *1st International Transdisciplinary Multispectral Modelling and Cooperation for the Preservation of Cultural Heritage*, Athens (https://doi.org/10.1007/978-3-030-12957-6_15).

Ψηφιδωτά Ύστερης Αρχαιότητας από σωστικές ανασκαφές στο Άργος

Αναστασία Παναγιωτοπούλου

Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ

Τα ευρήματα σωστικών ανασκαφών σε τρία οικόπεδα του Άργους εμπλούτισαν τον κατάλογο των ψηφιδωτών δαπέδων της ύστερης αρχαιότητας που είχαν αποκαλύψει στο Άργος και τα περίχωρά του οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Τα δάπεδα είναι διακοσμημένα με ενδιαφέρουσες εικονογραφικές παραστάσεις και πλούσιο γεωμετρικό διάκοσμο.

Με τη μελέτη του διακόσμου τους επιχειρείται να προσδιορισθούν ταυτόχρονα οι ομοιότητες και διαφορές τους από τα προγενέστερα, δημοσιευμένα, δάπεδα. Παράλληλα συγκρίνονται με δάπεδα που αποκαλύφθηκαν σε γειτονικές του Άργους περιοχές για να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη τοπικού εργαστηρίου. Η τοποθέτησή τους στον αρχαιολογικό χάρτη του Άργους μπορεί να μάς δώσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη διαμόρφωση της πόλης κατά την περίοδο αυτή. Τέλος, η μελέτη των απεικονιζομένων παραστάσεων προσφέρει ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την επιβίωση και την προσαρμογή γνωστών θεμάτων σε αυτή τη μεταβατική περίοδο αλλά και για τη δημιουργία νέων.

Προοπτική ανάπτυξης θρησκευτικού-προσκυνηματικού τουρισμού στην Τσακωνιά: Μια πρώτη προσέγγιση

Γεωργία Πάντου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η ανακοίνωση συνιστά μια πρώτη προσέγγιση που στοχεύει να διερευνήσει τις μελλοντικές δυνατότητες που μπορεί να προσφέρει ο Θρησκευτικός-Προσκυνηματικός τουρισμός στην περιφερειακή ανάπτυξη και συγκεκριμένα στην περιοχή της Τσακωνιάς (Νότια Κυνουρία).

Το προσκύνημα αποτελεί κίνητρο μετακίνησης των ανθρώπων ήδη από την αρχαιότητα με συνέχεια σε όλες τις μετέπειτα ιστορικές περιόδους. Στη σημερινή εποχή η έννοια του προσκυνήματος τείνει να αντικατασταθεί από τον θρησκευτικό τουρισμό, μια μορφή τουρισμού με ανιούσα πορεία σε παγκόσμιο επίπεδο, που βασίζεται στην ανεξιθρησκεία και τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου, συμβάλλοντας στην επισφράγιση της διαχρονικότητας των παραδόσεων.

Ο δύσβατος χαρακτήρας της Τσακωνιάς την καθιστά μια ενότητα διαφοροποιημένη από τις όμορες περιοχές της Αρκαδίας. Η μακροχρόνια διαμονή των Τσακώνων στις πλαγιές του κακοτράχαλου αυτού τόπου συνέβαλε ώστε να διατηρήσουν μία παρεφθαρμένη μορφή της αρχαίας δωρολακωνικής διαλέκτου, η οποία ομιλείται ακόμα και σήμερα και συγκεντρώνει το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων επιστημόνων. Μέσα στις χαράδρες και τα πυκνά δάση της, διάσπαρτα εκκλησιαστικά μνημεία αποτελούν ένα σημαντικό ενεργό μεταβυζαντινό, θρησκευτικό σύνολο, για το οποίο οι κάτοικοι εκφράστηκαν πολύ παραστατικά, αποκαλώντας τον

τόπο τους «Άγιον Όρος της Πελοποννήσου». Η ιδιαίτερη χριστιανική φυσιογνωμία του τόπου οφείλεται κατά βάση στην οικονομική, εμπορική, ναυτιλιακή αλλά και κοινωνική ανάπτυξη της Τσακωνιάς, η οποία χαράζει μία δική της ανοδική πορεία κατά τη διάρκεια του 17ου/18ου αιώνα, λόγω της γειννιάσής της με την θάλασσα. Παράλληλα, ο λαϊκός πολιτισμός της Τσακωνιάς, πλούσιος και πολυειδής, αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες λαογραφικά περιπτώσεις του ελλαδικού χώρου.

Στην ανακοίνωση, μία πρώτη παρουσίαση της συναφούς με το θέμα διδακτορικής μου διατριβής, η οποία εκπονείται στο ΤΙΑΔΠΑ, με επιβλέπουσα την Αν. Καθηγήτρια κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου και συνεπιβλέποντες την Καθηγήτρια κα Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη και τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Κλήμη Ασλανίδη, θα γίνει συνοπτική παρουσίαση του θρησκευτικού πλούτου της περιοχής και αποτίμηση των δυνατοτήτων του θρησκευτικού τουρισμού ως μιας εναλλακτικής μορφής τουρισμού της περιοχής, καθώς, μέσω προτεινόμενων πολιτιστικών διαδρομών διαφορετικού χαρακτήρα προκύπτουν ποικίλες ευκαιρίες και άγνωστες δυνατότητες, που μπορούν να αυξήσουν σημαντικά την επιλογή της Τσακωνιάς ως εναλλακτικού-θρησκευτικού ταξιδιωτικού προορισμού.

Ενδείξεις ρωμαϊκής κατοίκησης στην περιοχή του Μυστρά

Ευαγγελία Πάντου¹, Αναστασία Παναγιωτοπούλου²

¹Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, ²Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ

Η διαμόρφωση αγροτικού δρόμου στη θέση «Αγιά-Σωτήρα» της ευρύτερης περιοχής του Μυστρά έφερε στο φως τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Στην ανακοίνωση γίνεται περιγραφή του ψηφιδωτού, συγκρίνεται με ψηφιδωτά της ίδιας εποχής που έχουν αποκαλυφθεί στη Σπάρτη και επισημαίνεται η θέση του στο χάρτη της περιοχής. Τα κατάλοιπα του ψηφιδωτού, συνδυαζόμενα με ευρήματα της ίδιας εποχής από την ευρύτερη περιοχή του Μυστρά, εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τη ρωμαϊκή κατοίκηση του τόπου.

Το έργο «Α΄ Φάση αποκατάστασης αρχαίου θεάτρου Σπάρτης»: Η συμβολή του στην αρχαιολογική τεκμηρίωση και στην εξασφάλιση και μελλοντική ανάδειξη του μνημείου

Ευαγγελία Πάντου, Μαρία Τσούλη, Χαρίκλεια Γιαννακάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Το έργο «Α΄ φάση αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου Σπάρτης» που υλοποιείται από το έτος 2019 απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, με χρηματοδότηση από τη χορηγία του Αμερικανικού Ιδρύματος Karlan, περιλαμβάνει το πρώτο μέρος της εγκεκριμένης από το έτος 2013 μελέτης αποκατάστασης του μνημείου και αφορά σε εργασίες αποστράγγισης υδάτων,

σε επείγουσες στερεωτικές επεμβάσεις και αρχαιολογικές εργασίες τεκμηρίωσης, σε τακτοποίηση αρχιτεκτονικών μελών και συμπληρωματική αποτύπωση τμημάτων του θεάτρου, στο πλαίσιο της άμεσης προστασίας του και της μερικής αποκατάστασης κρίσιμων και επισφαλών τμημάτων του.

Οι εργασίες που υλοποιήθηκαν στο αρχαίο θέατρο κατά τα έτη 2019 και 2020 έφεραν στο φως τμήματά του που είχαν διερευνηθεί κατά το παρελθόν, όπως κατάλοιπα του μαρμάρινου πλακόστρωτου δαπέδου της ορχήστρας και του περιμετρικού αγωγού της (*ευρίπου*), αλλά και νέα εξαιρετικά ενδιαφέροντα δεδομένα, όπως μέρος δικτύου αγωγών απορροής ομβρίων υδάτων –διαφορετικής κατασκευής και χρονολόγησης– στα ανατολικά του σκηνικού οικοδομήματος, που λειτουργούσε για την προστασία όχι μόνο του μνημείου αλλά και του περιβάλλοντος χώρου του. Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο του έργου υλοποιήθηκαν εργασίες μεταφοράς και τακτοποίησης δομικών στοιχείων και αρχιτεκτονικών μελών του κοίλου και του σκηνικού οικοδομήματος. Το έργο, εκτός από τη συμβολή του στην αρχαιολογική και κατασκευαστική τεκμηρίωση και προστασία του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης, μας προσέφερε και πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία της έρευνας στον χώρο και για τις επεμβάσεις που έλαβαν χώρα στο παρελθόν (ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα) για την προστασία του και την αποτελεσματικότητά τους.

Ύστερα και από την ένταξη το 2020 του έργου «Αποκατάσταση αρχαίου θεάτρου Σπάρτης» στο ΕΣΠΑ 2014-2020, το οποίο περιλαμβάνει την προστασία, αποκατάσταση και ανάδειξη σχεδόν του συνόλου του μνημείου, το έργο «Α' φάση αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης» θα συμβάλει καθοριστικά στη διασφάλισή του ενόψει της έναρξης του έργου ΕΣΠΑ, τόσο δια του εντοπισμού και της εξασφάλισης των υποκείμενων αρχαιοτήτων σε θέσεις όπου θα εγκατασταθούν εργοταξιακές υποδομές όσο και δια των επεμβάσεων που είναι καθοριστικές για την προστασία επισφαλών τμημάτων του και τη μελλοντική καλή λειτουργία του ευρύτερου έργου αποκατάστασης.

Μουσειολογική μελέτη για την αναβάθμιση της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης

Ευαγγελία Πάντου, Μαρία Τσούλη, Κωνσταντίνα Ντουβή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Η μουσειολογική μελέτη για την αναβάθμιση της έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης (ΑΜΣ) εντάσσεται στις ενέργειες αρμοδιότητας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, στο πλαίσιο υλοποίησης της από 30.6.2020 Σύμβασης Δωρεάς μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος, ύψους 4.550.000,00 €, με αντικείμενο τη μελέτη, κατασκευή και εξοπλισμό για την αποκατάσταση και αναβάθμιση του υφισταμένου κτηρίου του μουσείου, με υπόγεια κατ' επέκταση προσθήκη λειτουργικών χώρων, καθώς και τη λειτουργική αναζωογόνηση του περιβάλλοντος κήπου.

Η μελέτη εκπονήθηκε δι' αυτεπιστασίας από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας το έτος 2020, υπεβλήθη και εγκρίθηκε από τα

αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟΑ. Βασικοί στόχοι της αναβάθμισης του ΑΜΣ είναι η βελτίωση των υποδομών, η αποτελεσματικότερη προστασία των αρχαιοτήτων και συγχρόνως η ανάδειξη και αξιοποίηση του ίδιου του ιστορικού κτηρίου, της δημιουργίας του Μουσείου και των φάσεων ανάπτυξης της έκθεσης, παράλληλα με την προβολή του αρχαιολογικού έργου.

Η μουσειολογική μελέτη αναπτύσσεται σε τρεις ενότητες, όπου παρουσιάζεται το ιστορικό της σύγχρονης Σπάρτης και των διαφόρων φάσεων του κτηρίου και της μουσειακής έκθεσης μέσα από διάφορες πηγές, κλείνοντας με τα βασικά στοιχεία για την επέκταση του ΑΜΣ και το κτηριολογικό πρόγραμμα, αναλύεται ο ευρύτερος κοινωνικός, οικονομικός και πολιτισμικός χώρος στον οποίο εντάσσεται το ΑΜΣ και προσδιορίζεται η φυσιογνωμία του και, βεβαίως, αναπτύσσεται το μουσειολογικό σκεπτικό της μόνιμης έκθεσης, περιγράφοντας την κεντρική μουσειολογική ιδέα και αναπτύσσοντας τη μουσειακή αφήγηση.

Καθώς το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης είναι το πρώτο εκτός Αθηνών και ένα από τα παλαιότερα της Ελλάδας, αποτελεί εξαιρετικά αντιπροσωπευτική περίπτωση για την ανάπτυξη της έννοιας του μετα-μουσείου. Η κεντρική μουσειολογική-μουσειογραφική ιδέα αναπτύσσει μια έκθεση-σχόλιο πάνω στην έννοια, τις λειτουργίες, τα μέσα και τους τρόπους που μετέρχεται η επιστήμη της αρχαιολογίας προκειμένου να συλλέξει, να καταγράψει, να μελετήσει, να παρουσιάσει και να ερμηνεύσει διαμεσολαβητικά τα ευρήματα και τα πορίσματα της έρευνας, αναπτύσσοντας μια διαλεκτική σχέση του μουσείου με τους επισκέπτες.

Σκοπός της νέας αυτής παρέμβασης είναι η ανάδειξη του εμβληματικού χαρακτήρα του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, με την επαναδιαμόρφωση του νεοκλασικού δημοσίου κτηρίου σε ένα νέο αρχιτεκτονικό τοπόσημο και τη νέα ανάγνωση της ιστορικής μουσειακής έκθεσης υπό το πρίσμα μιας σύγχρονης μουσειολογικής προσέγγισης και μιας νέας εκθεσιακής γλώσσας. Όραμα των συντελεστών της μουσειολογικής μελέτης είναι ένα πρότυπο μετα-μουσείο, ένα «μουσείο του εαυτού του» που θα επαν-εκθέτει και θα επαν-ερμηνεύει κριτικά τη διαλεκτική σχέση του παρελθόντος με το εκάστοτε παρόν.

...υπάρχουν ήττες εξίσου λαμπρές με τις νίκες...: Λεωνίδας ο Λακεδαιμόνιος. Περιοδική έκθεση στο αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης

*Ευαγγελία Πάντου, Μαρία Τσούλη, Λεωνίδας Σουχλέρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας*

Η περιοδική έκθεση *Λεωνίδας ο Λακεδαιμόνιος* διοργανώθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας στο πλαίσιο των προγραμματιζόμενων από το ΥΠΠΟΑ εορταστικών εκδηλώσεων «Θερμοπύλες-Σαλαμίνα 2020» και φιλοξενείται στη μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης. Ο βασιλιάς Λεωνίδας Α΄ αναδεικνύεται σε εμβληματική μορφή του σπαρτιατικού ιδεώδους και σε έκφραση του αξιακού συστήματος της πολιτείας των Λακεδαιμόνιων. Η περιοδική έκθεση είναι αφιερωμένη στον Λεωνίδα, αλλά συγχρόνως αναφέρεται υπαινικτικά σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των «ομοίων» στη Σπάρτη, καθώς και τις βασικές αρχές και τις αρετές που την

καθορίζουν. Αρθρώνεται σε έξι ενότητες (Α. Η γέννηση ενός Ηρακλείδη (ιστορικό πλαίσιο). Β. Η αγωγή ενός ομοίου (πειθαρχία και μέτρο). Γ. Η ζωή ενός στρατιώτη (αριστεία και ευσέβεια). Δ. Η ανάδειξη ενός βασιλιά (πολιτειακοί θεσμοί). Ε. Ο θάνατος ενός ήρωα (η εκστρατεία και η μάχη). ΣΤ. Τιμή σ' εκείνους... (ο απόηχος και ο «μύθος»). Με κεντρικό έκθεμα τον κορμό του οπλίτη που είναι γνωστός ως «Λεωνίδα», το εκθεσιακό αφήγημα αναπτύσσεται στους χώρους της μόνιμης έκθεσης, εντάσσοντας ορισμένα από τα ήδη υπάρχοντα εκθέματα που το υποστηρίζουν. Παράλληλα, παρουσιάζονται για πρώτη φορά επιλεγμένα εκθέματα από τις αποθήκες. Η έκθεση πλαισιώνεται από βίντεο-προβολή με τίτλο «Τιμή σ' εκείνους» με εικόνες σε συνεχή διαδοχή (morphing), που ξεκινούν από ένα περίγραμμα-σκιά της προτομής του Λεωνίδα, περνούν στην ίδια την προτομή, σε μορφές πολεμιστών (ειδώλια, ανάγλυφοι πίθοι κ.τ.λ.) και μετασχηματίζονται μέσα στους αιώνες στον «μύθο του Λεωνίδα». Η έκθεση ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο 2020 και θα αποδοθεί στο κοινό το έτος 2021, κατόπιν επανέναρξης λειτουργίας των αρχαιολογικών μουσείων του ΥΠΠΟΑ.

... ή Σπάρτη τῶν ὀλιγανθρωποτάτων πόλεων οὔσα δυνατωτάτη τε καὶ ὀνομαστοτάτη ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐφάνη... Ἡ Μουσειολογικὴ Μελέτη τοῦ Νέου Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Σπάρτης

*Ευαγγελία Πάντου, Μαρία Τσούλη, Δανάη Χαραλάμπους, Κωνσταντίνα Ντουβή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας*

Η Μουσειολογική Μελέτη για το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης εκπονήθηκε από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας το έτος 2020, στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτισμικής ανάπτυξης μεταξύ του ΥΠΠΟΑ και της Περιφέρειας Πελοποννήσου με τίτλο «Μελέτη Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης», υπεβλήθη και εγκρίθηκε ομόφωνα από το Συμβούλιο Μουσείων του ΥΠΠΟΑ το Δεκέμβριο του 2020.

Στη μελέτη προσδιορίζεται η αποστολή του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, η ανάδειξη δηλαδή των ποικίλων όψεων της πολιτιστικής κληρονομιάς της Σπάρτης, από τους προϊστορικούς έως και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, διαμέσου της συστηματικής προστασίας των υλικών τεκμηρίων της και της προβολής τους μέσα από νέες προσεγγίσεις και πρισματικές ερμηνείες, που διεγείρουν και διατηρούν το ενδιαφέρον των διαφορετικών κατηγοριών επισκεπτών, διαδίδοντας τη γνώση και προωθώντας την κριτική σκέψη.

Βασικός στόχος της μουσειολογικής μελέτης είναι να αναπτυχθούν οι παράμετροι για ένα σύγχρονο, πλήρως λειτουργικό μουσείο, τόσο όσον αφορά τους εκθεσιακούς χώρους όσο και τους χώρους δραστηριοτήτων και εξυπηρέτησης των επισκεπτών, και να αναπτυχθεί το μουσειακό αφήγημα της μόνιμης έκθεσης του ΝΑΜΣ γύρω από τη βασική δομή Ενοτήτων, Υποενοτήτων και Θεματικών Ενοτήτων, με προσδιορισμό του αριθμού των αντικειμένων προς έκθεση ανά Ενότητα, Υποενοότητα και Θεματική Ενότητα και κατάρτιση του Αναλυτικού Καταλόγου των αντικειμένων προς έκθεση (4000 αντικείμενα).

Η μουσειολογική αφήγηση εκτυλίσσεται σε έξι ενότητες, ενώ πλαισιώνεται από Εισαγωγή και Επίλογο, σε άμεση σύνδεση με την ενότητα των αρχαιοτήτων του περιβάλλοντος χώρου. Η αφήγηση ξεκινά εξετάζοντας το μύθο της Σπάρτης, τη Σπάρτη των «μυθικών» προϊστορικών χρόνων, τη μετάβαση από το μύθο στην ιστορία, στους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους, τη Λακεδαιμονίων Πολιτεία, την πτώση και την άνοδο του Σπαρτιατικού κράτους κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, την κατακτημένη Σπάρτη που «κατακτά» τη νικήτρια Ρώμη, και, τέλος, τη μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό και την βυζαντινή Λακεδαιμονία. Το εκθεσιακό αφήγημα αναπτύσσεται γύρω από τη βασική δομή των Ενοτήτων, Υποενοτήτων και Θεματικών Ενοτήτων. Η δομή αυτή τοποθετεί την κάθε υποενοότητα στο αντίστοιχο χωρο-χρονικό πλαίσιο, προσδιορίζει με περιληπτική αναφορά το επιστημονικό και αφηγηματικό ενδιαφέρον της συγκεκριμένης υποενοότητας, εντοπίζει τις Θεματικές ενότητες που συνδέονται με αυτήν, τα συγκεκριμένα αντικείμενα έκθεσης ανά θεματική ενότητα και αναδεικνύει τους στόχους διασύνδεσής της με την αφηγηματική ροή, τα απαραίτητα εποπτικά μέσα και τις ειδικές μουσειογραφικές απαιτήσεις που είναι επιθυμητό να ληφθούν υπόψη κατά τον αρχιτεκτονικό και μουσειογραφικό σχεδιασμό.

Στη Μουσειολογική Μελέτη προσδιορίζονται και αναλύονται οι παράμετροι για ένα σύγχρονο, πλήρως λειτουργικό μουσειακό χώρο και αναπτύσσεται το μουσειακό αφήγημα της μόνιμης έκθεσης του ΝΑΜΣ, προωθώντας καθοριστικά τις διαδικασίες για την ίδρυση του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, που αποτελεί στρατηγικό στόχο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας.

Ο γραπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κούμπαρη Λακωνίας: ένα έργο των ζωγράφων Γεωργίου και Δημητρίου Μόσχου εκ πόλεως Ναυπλίου;

Τζούλια Παπαγεωργίου¹, Δανάη Χαραλάμπους²

¹ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Η διαλελυμένη σήμερα Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγίας Ελεούσας, γνωστή και ως Μονή Κούμπαρη, οικοδομήθηκε στις νότιες υπώρειες του Ταυγέτου, στα νοτιοδυτικά του σημερινού οικισμού της Παλιοπαναγιάς Λακωνίας. Το μοναστικό συγκρότημα αποτελείται από το καθολικό, μία πτέρυγα κελιών στα ανατολικά, ερείπια βοηθητικών κτηρίων και τον οχυρωματικού χαρακτήρα περίβολο. Το καθολικό ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού. Στο εσωτερικό διασώζει ενδιαφέροντα ζωγραφικό διάκοσμο, ο οποίος έχει συντηρηθεί από συντηρητές έργων τέχνης της (τέως) 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης. Οι τοιχογραφίες, σύμφωνα με γραπτή κτητορική επιγραφή που σώζεται πάνω από τη βόρεια θύρα εισόδου, χρονολογούνται στα 1602 και έχουν αποδοθεί από μελετητές στο συνεργείο των αδελφών ζωγράφων Γεωργίου και Δημητρίου Μόσχου από το Ναύπλιο. Στόχος της ανακοίνωσης είναι, μέσα από την συστηματική εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση και μελέτη του διακόσμου του ναού, να αναζητηθούν τα πρότυπα και να σκιαγραφηθεί η φυσιολογία του ζωγράφου ή των ζωγράφων που εργάστηκαν στο καθολικό της μονής, να αποσαφηνισθεί η δυνατότητα απόδοσης του

γραπτού αυτού διακόσμου στο εξέχον καλλιτεχνικό εργαστήριο των μεταβυζαντινών χρόνων των Γεώργιου και Δημήτριου Μόσχου και εν τέλει να εξεταστεί η ένταξη του διακόσμου στο πλούσιο εικαστικό γίνεσθαι της Πελοποννήσου του 17ου αιώνα.

Εκκλησιαστική οικοδομική δραστηριότητα στην Πελοπόννησο ως δείκτης οικονομικής ανάπτυξης στη μέση βυζαντινή περίοδο

Μαρία Παπαδάκη

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών

Η Πελοποννήσος, με την πλούσια ιστορική και αρχαιολογική της κληρονομιά, είναι μια από τις σημαντικότερες περιοχές του Μεσογειακού κόσμου. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της είναι γνωστά στους γεωλόγους και τους περιβαλλοντολόγους, ωστόσο η εξέλιξη των ιστορικών και οικιστικών της τοπίων είναι πολύ λιγότερο κατανοητή: υπήρξε ιεράρχηση ορισμένων περιόδων (με έμφαση στην κλασική ή σε παλαιότερες περιόδους), αρχαιολογικών θέσεων ή είδη ευρημάτων, με αποτέλεσμα την άνιση γνώση για το τοπίο της στις διάφορες χρονολογικές περιόδους. Ο αγροτικός χώρος της μεσαιωνικής Πελοποννήσου είναι μια τέτοια περίπτωση. Η κατανόηση του μεσαιωνικού χώρου είναι, ωστόσο, θεμελιώδης. Κατά τη διάρκεια της μεσαιωνικής εποχής διαμορφώθηκε η δομή του σύγχρονου φυσικού και πολιτιστικού τοπίου, που αποτελεί το σκηνικό της καθημερινής ζωής των ανθρώπων και βασικό στοιχείο του τόπου και της ταυτότητάς τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αντικείμενο της τρέχουσας έρευνας αποτελεί ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός βυζαντινών εκκλησιών που σώζεται στην πελοποννησιακή ύπαιθρο. Τα υλικά κατάλοιπά τους, οι σωζόμενες αφιερωματικές επιγραφές, η ευρεία γεωγραφική διασπορά και η χρονολογική κατανομή παρέχουν πολύτιμες ευκαιρίες για την εξερεύνηση του ιστορικού χώρου και το ρόλο του στη διαμόρφωση και οργάνωση των μεταβυζαντινών και σύγχρονων τοπίων.

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η διατύπωση κάποιων σημαντικών παρατηρήσεων σχετικά με την έκταση της οικοδομικής δραστηριότητας, την τοπογραφία των μνημείων της μέσης βυζαντινής περιόδου και τον συσχετισμό τους με τα ιστορικά δεδομένα. Τα εκκλησιαστικά κτίρια, ως πυρήνες και κομβικά σημεία της κοινωνικής ζωής και της οικονομικής δραστηριότητας, μπορούν να θεωρηθούν και ως τεκμήρια συνέχειας, ευημερίας ή παρακμής αγροτικών θέσεων. Η θέση τους συμβάλλει στη μελέτη της οργάνωσης του χώρου και αποτελεί πηγή πολύτιμης πληροφορίας για τις μεταβαλλόμενες συνθήκες σε μακρά ιστορική προοπτική.

Ναός Αγίου Νικολάου στη Μεσόρουγα Αλαγονίας: τα ανασκαφικά ευρήματα

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Μεσόρουγα Αλαγονίας ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο και χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα. Από το 2011 έως το 2015, στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ), πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης του ναού, με σκοπό την προστασία και την ανάδειξη του μνημείου. Κατά το ανωτέρω χρονικό διάστημα πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο εσωτερικό και στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, τα πορίσματα των οποίων θα παρουσιαστούν μέσω επιτοίχιας ανακοίνωσης.

Ιερό Άρτεμης Αοντίας στην Αχαΐα. Ευρήματα της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από τον αποθέτη του ναού

Μιχάλης Πετρόπουλος¹, Κωνσταντίνα Ακτύπη²

¹Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης του επαρχιακού δρόμου Αιγίου-Χαλανδρίτσας το έτος 1972, και συγκεκριμένα σε διάσελο του Παναχαϊκού σε υψόμετρο 1.150 μ., στο οροπέδιο της Ρακίτας, ήρθε στο φως τμήμα μεγάλου αποθέτη, άγνωστου μέχρι τότε, ιερού. Διεξήχθησαν έξι μόνον περιόδοι συστηματικών ανασκαφικών ερευνών, κατ' άνισα διαστήματα, από το 1979 έως το 1996, χωρίς ποτέ να ολοκληρωθεί η έρευνα. Ωστόσο, αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος του αποθέτη και το μεγαλύτερο τμήμα του γεωμετρικού περιπτερου αφιδωτού ναού, που είχε κατασκευασθεί επάνω σε προϋπάρχοντα βωμό τέφρας. Σύμφωνα με επιγραφή χαραγμένη σε χάλκινο καθρέπτη που βρέθηκε στο εσωτερικό του κοντά στο άδυτο, ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Άρτεμη Αοντία, δηλαδή τη θεά που προκαλεί ανέμους.

Τόσο στον αποθέτη όσο και στο ναό βρέθηκαν εκατοντάδες αντικείμενα-αφιερώματα, που χρονολογούνται από τη γεωμετρική περίοδο έως και τα ρωμαϊκά χρόνια: αγγεία, ειδώλια, πήλινα και χάλκινα μικρογραφικά ομοιώματα, χάλκινα και σιδερένια όπλα, εργαλεία, τροχοί, ασπιδίσκες, ταινίες, κτένια, συμπληρώματα ενδυμασίας και καλλωπισμού, σφραγίδες, χάντρες, νομίσματα κ.ά, και τεράστιο πλήθος οστράκων. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί πολλές μελέτες τόσο για τα ευρήματα όσο και για τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού, που αποτελεί έναν από τους πρωιμότερους στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Στον αποθέτη διαπιστώθηκε μεγάλη πυκνότητα ευρημάτων σε επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα. Περισσότερο από τριάντα χρόνια μετά από τον αρχικό εντοπισμό του αποθέτη, η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη συστηματικότερη παρουσίαση των ευρημάτων του, διότι μόνον επιλεκτικά ορισμένα από αυτά έχουν δημοσιευθεί, ξεκινώντας από τα παλαιότερα, δηλαδή εκείνα της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου. Επιχειρείται η συνολική εξέτασή του αποθέτη, όχι μόνον μέσω

από την καταμέτρηση και την τυπολογία των ευρημάτων αλλά μέσα από μια προσπάθεια να διαπιστωθούν πτυχές των λατρευτικών συνηθειών και τυχόν πρακτικές εναπόθεσης των παλαιών αναθημάτων. Η παρούσα μελέτη, λαμβάνοντας υπόψη και τις ήδη δημοσιευθείσες μελέτες του ιερού, εστιάζει στη διερεύνηση των ανασκαφικών δεδομένων.

Οικιστικά κατάλοιπα πρωτοελλαδικής εποχής στο Καμάρι Κορινθίας

Δήμητρα Σαρρή

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας

Κατά την κατασκευή των παράπλευρων έργων της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Κιάτου – Ροδοδάφνης Αιγίου αποκαλύφθηκαν στο Καμάρι Κορινθίας αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανήκουν σε οικισμό της Πρωτοελλαδικής Εποχής. Οι έως σήμερα ανασκαφικές και γεωφυσικές έρευνες κατέδειξαν ότι επρόκειτο για οργανωμένο και εκτεταμένο οικισμό με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, ο οποίος αναπτύχθηκε σε θέση πλησίον της θάλασσας.

Η έκταση που ανασκάφηκε είναι εμβαδού 370 τ.μ. σε χώρο που καταλαμβάνει σύγχρονη επαρχιακή οδός. Μολονότι οι αρχαιότητες εμφανίστηκαν σε μικρό σχετικά βάθος, από -0,50μ. έως -2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση και πυκνότητα.

Αποκαλύφθηκαν έξι δωμάτια, εκ των οποίων ένα πλήρως και δώδεκα μικρότεροι χώροι, ορθογώνιας κατά κύριο λόγο κάτοψης. Το δάπεδο αυτών, όπου ήταν δυνατό να εντοπιστεί, συνίστατο από στρώμα πακτωμένου χρώματος με ψιλό χαλίκι και μικρά τμήματα κεραμικής. Στο δωμάτιο 2 αποκαλύφθηκε κυκλικό λάξευμα στο έδαφος επιχρισμένο με κονίαμα, η άνω πλευρά του οποίου οριοθετείται από μικρούς λίθους. Ανάλογα λαξεύματα εντοπίστηκαν και σε άλλες τρεις θέσεις. Πλησίον αυτού εντοπίστηκε συγκέντρωση από θραύσματα αγγείων, λίγα οστά και τμήμα ειδωλίου ζώου ενώ στο ίδιο δωμάτιο, σε στρώση λίθων σε επαφή με τοίχο, η οποία πιθανόν ανήκε σε θρανίο, εντοπίστηκε ραμφόστομο αγγείο.

Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από λίθους χωρίς λάξευση, με χώμα ως συνδετικό υλικό. Αρκετοί από αυτούς σώζονται σε ικανό ύψος, που φτάνει από 0,50 μ. έως και 1,50 μ. Σε αρκετές περιπτώσεις διακρίνεται η τάφρος θεμελίωσης. Ορισμένοι εξ αυτών έχουν θεμελιωθεί σε προγενέστερους τοίχους υποδεικνύοντας την ύπαρξη διαφορετικών φάσεων κατασκευής.

Στο νότιο τμήμα του σκάμματος τα δωμάτια αναπτύσσονται εκατέρωθεν οδού, η οποία οριοθετείται από αναλημματικά τοιχία. Διασώζει δε μέρος της επίστρωσής της με πλακαρούς λίθους και υπόστρωμα από χώμα με ψιλό χαλίκι και τμήματα κεραμικής. Τμήμα λιθόστρωτης οδού με προσανατολισμό Β-Ν αποκαλύφθηκε και στο βόρειο τμήμα του σκάμματος.

Η ανασκαφή απέδωσε πλήθος κεραμικής, μεταξύ των οποίων ακέραια ραμφόστομα αγγεία, φιάλες, τμήματα από κύπελλα και πινάκια καθώς και από μεγαλύτερα αποθηκευτικά αγγεία. Αρκετά εξ αυτών φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση. Μεγάλο ήταν επίσης το πλήθος των οψιανών, από λεπίδες, φολίδες, πυρήνες και

απολεπίσματα ενώ μικρότερη ήταν η παρουσία πυριτόλιθων. Συνελέχθησαν επίσης τμήματα από ζωόμορφα και αγκυροειδή ειδώλια, χάλκινες βελόνες, σφονδύλια και λίθινο πηνίο.

Αποθέτης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων από το Άργος

Ελένη Σαρρή

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας

Σε σωστική ανασκαφή της ΕΦΑ Αργολίδας (πρώην Δ' ΕΠΚΑ) σε οικόπεδο φερόμενης ιδιοκτησίας Παναγούλας Κινητή-Μπουκάρα, κοντά στην αρχαία Αγορά του Άργους, ερευνήθηκε κτιστός αποθέτης, του οποίου αποκαλύφθηκαν μόνο οι τρεις παρειές εντός των ορίων της ανασκαφής σε ύψος 1/1,30/1,50 μ. ενώ η τέταρτη θα πρέπει να εκτείνεται στο όμορο στ' ανατολικά οικόπεδο. Από το εσωτερικό του, διαστάσεων 2,10 × 1,50 μ., αφαιρέθηκε χώμα με στάχτες, καρβουνάκια και οστά ζώων και περισυνελέγη κεραμική των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, με χαρακτηριστικότερα δείγματα μυροδοχεία, λύχνους, κρατηρίσκους, μικρές πυξίδες, άωτα σκυφίδια με εσω νεύον χείλος, πινάκια και κανθάρους καθώς και ανάγλυφους σκύφους. Χαρακτηριστικά είναι τα αποτυχημένα και συγκολλημένα πινάκια που βρέθηκαν στον αποθέτη καθώς και οι μήτρες ανάγλυφων σκύφων που μαρτυρούν την εργαστηριακή χρήση του χώρου.

Μελέτη αποκατάστασης του Ι. Ναού Αγίου Ιωάννη Προβαντηνού Τεγέας Αρκαδίας

Κωνσταντίνα Σιούντρη, Ζαννής Πιττακίδη

Ο ναός του Αγ. Ιωάννη Προβαντηνού Τεγέας βρίσκεται ανατολικά του οικισμού της Αλέας, επί της επαρχιακής οδού προς το Στάδιο και περίπου 800μ. από τον αρχαιολογικό χώρο της Αθηνάς Αλέας. Όσον αφορά την χρονολογία ανέγερσης του, από τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα που έχουν ενσωματωθεί σε αυτόν, ο Αναστάσιος Ορλάνδος τον τοποθετεί χρονολογικά στον 12ο αιώνα, καθώς όμοιά τους συναντάμε και σε ναούς του 11ου αι. και του 12ου αι. Η παλαιοχριστιανική βασιλική ήταν ο πρώτος χριστιανικός βυζαντινός ναός της περιοχής - προγενέστερος του ναού της Παλαιάς Επισκοπής, διαδέχθηκε αρχαίο ναό, σύγχρονο του αρχαϊκού ναού της Αλέας Αθηνάς περί το 600 π.Χ. Σύμφωνα με τον Ν. Μωραΐτη, η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, ιδιοκτησία της οικογένειας των Προβαντηνών ήταν ο πρώτος χριστιανικός βυζαντινός ναός της περιοχής. Ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με ημιεξαγωνική ασπίδα ιερού και δίκλινη στέγη. Δεν έχουμε πληροφορίες για την αρχική κάλυψη του ναού, η οποία πιθανώς να ήταν θολωτή, καθώς η τοιχοποιία της παλαιοχριστιανικής βασιλικής έχει σωθεί σε αρκετά χαμηλή στάθμη. Συμπληρώθηκε κατά τα μέσα του 19ου αι. (1846) με επιμελώς λαξευμένους λίθους και ξύλινη στέγη. Τις τελευταίες δεκαετίες, η

ξύλινη στέγη αντικαταστάθηκε από νέα στέψη ενώ μεγάλο τμήμα της εξωτερικής τοιχοποιίας έχει καλυφθεί από στρώσεις τσιμέντου. Στον περίβολο του ναού βρέθηκαν πολλές αρχαίες επιγραφές, βυζαντινά κιονόκρανα, κοσμήματα κλπ, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας ή παρέμειναν στην περιοχή του ναού. Από τη βασιλική αυτή προέρχονται επίσης γλυπτά τεμάχια άμβωνα, που χρονολογούνται πιθανότατα στα μέσα 5ου αιώνα, εκ των οποίων το ένα φέρει χαραγμένη την επιγραφή του Επισκόπου Ωφέλιμου.

Τον Οκτώβριο του 1921 ο Αναστάσιος Ορλάνδος επισκέφθηκε την Τεγέα για να διενεργήσει ανασκαφή στην ευρύτερη περιοχή. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του, αποτύπωσε την εκκλησία, τα σχέδια της οποίας δημοσίευσε στον ΙΒ΄ τόμο του Αρχείου Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος το 1973. Στην εν λόγω αποτύπωση του Αν. Ορλάνδου όμως τα ερείπια των κτηρίων προς τα δυτικά, σε απόσταση 8 περίπου μέτρα από το ναό έχουν αποδοθεί λάθος, καθώς έχουν αναστραφεί ταυτόχρονα τόσο κατά τον άξονα Χ όσο και τον άξονα Υ. Η εν λόγω παρουσίαση στοχεύει στην τεκμηρίωση της άνω διαπίστωσης.

Επιπλέον, αντικείμενο της παρούσης μελέτης αποτελεί η αποτύπωση και η μελέτη παθολογίας, συντήρησης και αποκατάστασης (στατική) του Ι. Ναού Αγίου Ιωάννη Προβαντηνού Τεγέας, η τοπογραφική αποτύπωση και η μελέτη ανάδειξης του περιβάλλοντος χώρου αυτού. Η μελέτη έχει κατατεθεί στην αρμόδια Υπηρεσία του ΥΠΠΟΑ αλλά δεν έχει ακόμα εξεταστεί από το αρμόδιο Συμβούλιο Μνημείων και δεν έχει λάβει έγκριση.

Η πρώτη μυκηναϊκή περίοδος στον οικισμό στη θέση «Σταυρός» Χαλανδρίτσας του νομού Αχαΐας. Προκαταρκτική παρουσίαση

*Κωνσταντίνα Σούρα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας*

Οι πολυετείς ανασκαφές στη θέση «Σταυρός» Χαλανδρίτσας του νομού Αχαΐας έφεραν στο φως ένα σημαντικό οικισμό, με ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία και πολυάριθμα κινητά ευρήματα, από τα οποία τεκμηριώνεται η ανθρώπινη παρουσία πιθανώς αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Αν και οι πρώτες ανασκαφικές εκθέσεις εστίασαν στην εγκατάσταση της ΥΕΙΙΒ και ΥΕΙΙΓ περιόδου, από την εν εξελίξει μελέτη του αρχαιολογικού υλικού προκύπτει ότι ήδη από τις αρχές της μυκηναϊκής εποχής είχε αναπτυχθεί στη θέση αυτή ένας ακμαίος οικισμός. Δεδομένου ότι οι γνώσεις μας για τη συγκεκριμένη περίοδο στη Δυτική Αχαΐα παραμένουν περιορισμένες, παρά τις σημαντικές δημοσιεύσεις κάποιων ταφικών και οικιστικών συνόλων κατά τα τελευταία έτη, η συμβολή του οικισμού στο Σταυρό Χαλανδρίτσας καθίσταται σημαντική για τη μελέτη της τοπικής κεραμικής και την κατανόηση της εξέλιξης των τοπικών κοινωνιών κατά τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους στην ευρύτερη περιοχή.

Η ανακοίνωση αποτελεί μια προκαταρκτική παρουσίαση της κεραμικής της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου από επιλεγμένους χώρους του οικισμού. Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα, πρόκειται για μια μεταβατική εποχή, που χαρακτηρίζεται

από τον πειραματισμό στην επιλογή πρώτων υλών και τεχνικών και από τη συνύπαρξη του συντηρητισμού και του τοπικισμού με τον νεωτερισμό, όπως προκύπτει από την ισχυρή επιβίωση της μεσοελλαδικής παράδοσης και τοπικών ιδιομορφιών ταυτόχρονα με την υιοθέτηση του μυκηναϊκού ρεπερτορίου, όπως αυτό διαμορφώνεται κυρίως στην ανατολική Πελοπόννησο.

«...τό περί τήν Βέλμιναν Ἀθήναιον. ἔμβολή δέ τῆς Λακωνικῆς το χωρίον ἐστί». Πλούτ. (Κλεομ. 4). Οι οχυρώσεις στην περιοχή των πηγών του Ευρώτα

Λεωνίδας Β. Σουχλέρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Στο βορειοδυτικό άκρο της Λακεδαίμονος υψώνεται στα ριζά του κλιτύων του Ταυγέτου και του Πάρνωννα ένας κωνικός περίοπτος λόφος, «ο Χελμός», δημιουργώντας την εντύπωση ότι προσπαθεί να κλείσει την μοναδική πεδινή διεξοδό της Λακωνικής πεδιάδας προς βορρά, οριοθετώντας έτσι το λεκανοπέδιο της Μεγαλόπολης προς νότο και την κοιλάδα του Ευρώτα προς βορρά. Στην κορυφή του λόφου οχυρώσεις περιβάλλουν περιμετρικά όλο το πλάτωμα. Οι μεγάλοι λίθοι δημιούργησαν το μύθο των κυκλώπειων τειχών και οδήγησαν αρκετούς μελετητές να υποστηρίξουν πως η κατασκευή του τείχους ανήκει στα μυκηναϊκά χρόνια.

Οι οχυρώσεις στον Χελμό στα σύνορα των περιφερειακών ενοτήτων Λακωνίας και Αρκαδίας και κατά την αρχαιότητα στα όρια των επικρατειών της Σπάρτης και της Μεγαλόπολης προσέδωσαν διαχρονική αξία στο λόφο. Το εδαφικό του ανάγλυφο και η γεωγραφική του θέση αύξησαν τη στρατηγική του σημασία καθώς ο έλεγχος και η χρήση των ισχυρών αυτών οχυρώσεων, ανάλογα με τον κάτοχό τους, εξασφάλιζε και την άμυνα είτε της Λακεδαίμονας είτε της Μεγαλοπολίτιδας.

Η περιοχή του βραχύδους λόφου, όπου και οι πηγές αλλά και το βορειότερο τμήμα της κοιλάδας του Ευρώτα, ταυτίζεται με την Βελμινάτιν χώρα (Πολύβιος II 54,3) και τον *agrum Belbinatam* (Liv.XXXVIII 34,8). Σύμφωνα με τον περιηγητή Πausανία (III 21,3) «Από την Πελλάνα απέχει εκατό στάδια η λεγόμενη Βελεμίνα. Η Βελεμίνα είναι η περιοχή της Λακωνίας που από τη φύση της αρδεύεται από τα πιο πολλά νερά· τη διασχίζει το ρεύμα του Ευρώτα, αλλά έχει και η ίδια άφθονες πηγές» ενώ ο Στράβων (8, 343) σημειώνει ότι το «πρώτο ρεϊθρο του Ευρώτα» ονομαζόταν «Βλεμινάτις».

Οι οχυρώσεις του Χελμού συνδέονται με τη Βελμινάτιδα χώρα και το οικιστικό της κέντρο, τη Βελεμίνα. Μνεία στο «καλούμενον Ἀθήναιον ἐν τῇ τῶν Μεγαλοπολιτῶν χώρα» κάνει ο ιστορικός Πολύβιος (II 46), ενώ ο Πλούταρχος (Κλεομ. 4) παρατηρεί ότι «τό περί τήν Βέλμιναν Ἀθήναιον, ἔμβολή δε τῆς Λακωνικῆς τό χωρίον ἐστί».

Οι πληροφορίες για την οχύρωση του λόφου του Αθήναιου της Βελεμίνας (Χελμού) στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. γίνονται πιο συγκεκριμένες καθώς ο Πλούταρχος, εξιστορώντας τα γεγονότα του πολέμου μεταξύ Σπάρτης και Μεγαλόπολης, την περίοδο 229-222 π.Χ., ρητά παραδίδει ότι ο βασιλιάς Κλεομένης κατέλαβε το οχυρό Αθήναιον και το τείχισε: «Τότε οι Έφοροι στην αρχή έστειλαν τον Κλεομένη να κυριεύσει το Αθήναιο, που ήταν κοντά στην Βέλβινα. Το σημείο τούτο είναι πέρασμα

στη Λακωνική, και τότε το διεκδικούσαν οι Μεγαλοπολίτες. Όταν, λοιπόν, ο Κλεομένης το κατέλαβε και το οχύρωσε.....» (Πλούτ. Κλεομ. 4, 1-2).

Τα μικρογραφικά αγγεία από την αρχαία Μεσσήνη και η σημασία της εύρεσής τους στα ιερά της πόλης

Μαρία Σπαυθή

Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών

Μεταξύ των πολυπληθών ευρημάτων που έχουν έρθει στο φως στους αποθέτες και τα ιερά της πόλης της αρχαίας Μεσσήνης είναι και τα μικρογραφικά αγγεία. Τα πιο αγαπητά σχήματα, που έχουν βρεθεί κατά εκατοντάδες, είναι οι κανθαρίσκοι, οι κρατηρίσκοι και οι υδρίσκες. Δεν προέρχονται όλα από τα ίδια ιερά παρά φαίνεται να χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες λατρείες. Οι κρατηρίσκοι και οι κανθαρίσκοι έχουν βρεθεί στο ιερό της Δήμητρας και των Διοσκούρων, καθώς και σε αποθέτες στο αίθριο του Ασκληπιείου και συνδέονται με ηρωολατρεία, ενώ οι υδρίσκες προέρχονται αποκλειστικά από ιερό γυναικείας θεότητας στην Ιθώμη που είχε ιδιαίτερη σχέση με το νερό, όπως φανερώνουν τόσο οι εκατοντάδες υδρίσκες όσο και τα ειδώλια υδριαφόρων, που ήρθαν στο φως.

Ένας κτιστός αποθέτης που αποκαλύφθηκε στο παραπάνω ιερό, στο βουνό της Ιθώμης, αποτέλεσε την αφορμή για τη μελέτη της σημασίας και της χρήσης των μικρογραφικών αγγείων στα ιερά, κυρίως της Μεσσήνης αλλά και ολόκληρης της Πελοποννήσου. Ο αποθέτης, που ήταν κλειστός και σχεδόν ανέπαφος, περιείχε, κατά κύριο λόγο, ακέραιες υδρίσκες και ληκύθια ως απαραίτητο στοιχείο της τελετουργικής πράξης που έλαβε χώρα στο ιερό.

Στο συνέδριο θα παρουσιαστεί η χρήση των μικρογραφικών ως αγγείων υγρών προσφορών και συχνά αναπόσπαστο τμήμα μικρής έκτασης αποθέσεων, οι οποίες δεν περιορίζονται σε ιερά αλλά επεκτείνονται και σε χώρους ιδιωτικού χαρακτήρα, όπως οικίες και εργαστήρια.

Υφάσματα για βασιλείς: Πρώτα στοιχεία από τη μελέτη καταλοίπων υφασμάτων από τους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών

Στέλλα Σπαντιδάκη

Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος ARTEX

Η αρχαιολογία του υφάσματος είναι ένας ανερχόμενος επιστημονικός κλάδος στην Ελλάδα με μεγάλη δυναμική τα τελευταία χρόνια όσον αφορά τόσο σε μελέτες καταλοίπων υφασμάτων όσο και την έρευνα των αρχαίων πηγών γύρω από την αρχαία ελληνική υφαντουργία.

Η μυκηναϊκή υφαντική παραγωγή έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας πολλών μελετητών, κυρίως μέσω πηγών όπως τα αρχεία της Γραμμικής Β, η εικονογραφία, τα

υφαντικά εργαλεία και λιγοστά υφάσματα της ανακτορικής περιόδου. Η πρώιμη όμως μυκηναϊκή υφαντουργία καλύπτεται ως σήμερα από ένα πέπλο μυστηρίου και οι γνώσεις μας γι' αυτήν είναι ελάχιστες και αποσπασματικές.

Ένα σύνολο υφασμάτων από τους Ταφικούς Κύκλους Α και Β των Μυκηνών που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο μας προσφέρει για πρώτη φορά την ευκαιρία να μελετήσουμε την πρώιμη μυκηναϊκή υφαντουργία εξετάζοντας τα ίδια τα υφάσματα που έφτασαν ως τις μέρες μας. Υψηλής ποιότητας διακοσμημένα υφάσματα πολεμιστών και ηγεμόνων, τα κατάλοιπα αυτά αντιστοιχούν πλήρως στα πλούσια κτερίσματα των ίδιων τάφων και μοιράζονται μυστικά των πολυτελών υφασμάτων της εποχής αυτής.

Στην ανακοίνωση θα γίνει μια παρουσίαση του *corpus* των υφασμάτων αυτών και των πρώτων στοιχείων που έχουμε για τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά.

Από το Κάστρο της Καλαμάτας στην Πλατεία Αγίων Αποστόλων: ιχνηλατώντας τη μνήμη της προεπαναστατικής πόλης μέσα από τη χάραξη διαδρομών για τον επισκέπτη

Ιωάννα Σπηλιοπούλου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η ανακοίνωση προέκυψε μέσα από τη συμμετοχή μου στο χρηματοδοτούμενο πρόγραμμα «Καλαμάτα 1821: Δρόμοι Ελευθερίας» (ΕΣΠΑ 2018-2021), με αντικείμενο την ιστορική τεκμηρίωση της φυσιογνωμίας της προεπαναστατικής πόλης (παροχή πληροφοριών για την κινηματογραφική παραγωγή της ταινίας «Άνεμος Ελευθερίας» της Εταιρείας View Master) και τη χάραξη πολιτιστικών διαδρομών στην πόλη και το λιμάνι προς υλοποίηση πολυμεσικών εφαρμογών για τον επισκέπτη (συνεργασία του ΤΙΑΔΠΑ με το Τμήμα Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών του ΠΑΠΕΛ).

Κατόπιν σύντομης αναφοράς στο ιστορικό της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής εξέλιξης της Καλαμάτας, χαράσσεται μία διαδρομή αποτελούμενη από 30 περίπου σημεία ενδιαφέροντος, τα τοπόσημα της προεπαναστατικής πόλης. Η διαδρομή εστιάζει σε ό,τι έχει εναπομείνει από εκείνη την περίοδο, μετά την σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή που υπέστη η πόλη από τον Ιμπραήμ, τη μετάλλαξή της στα χρόνια του Καποδίστρια και του Όθωνα και τους καταστροφικούς σεισμούς του 1986, προσπαθώντας να προβάλει την προεπαναστατική της φυσιογνωμία (Kalamata Branding 1821).

Στα προεπαναστατικά χρόνια η Καλαμάτα ήταν ένα σημαντικό αστικό κέντρο, εκτεινόμενο μεταξύ Κάστρου και Πλατείας Μαυρομιχάλη. Λίγο πριν την Επανάσταση είχε ήδη εξαπλωθεί μέχρι την Πλατεία των Αγίων Αποστόλων, εκεί που λάμβανε χώρα και η υπαίθρια αγορά. Στην διαδρομή ακολουθείται η πορεία από το κάστρο μέχρι την Πλατεία των Αγίων Αποστόλων, με ενδιάμεσο σταθμό την Πλατεία Μαυρομιχάλη. Γίνεται αναφορά στη ρυμοτομία και την αρχιτεκτονική της προεπαναστατικής πόλης, στα μνημεία που έχουν διασωθεί (Φρουραρχείο Σουλεϊμάν Αρναούτογλου, αρχοντικά και ναύδρια συνδεδεμένα με τις προεπαναστατικές οικογένειες της πόλης, βιοτεχνική ζώνη, νεκροταφείο) και σε άλλα που δεν έχουν διασωθεί (Πύργος Μπενάκη, που

καταστράφηκε στα Ορλωφικά κ.ά.) αλλά αποτελούν τη μνήμη της προεπαναστατικής Καλαμάτας.

Η πορεία που ακολουθείται σηματοδοτεί τους «Δρόμους Ελευθερίας» στην προεπαναστατική πόλη (Κάστρο, Πλατεία των Αγίων Αποστόλων), συνδέοντάς τους με προεπαναστατικά σημεία ενδιαφέροντος της Δυτικής και της Ανατολικής Παραλίας και με δύο μονές που έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στην προετοιμασία του Αγώνα για την Ελευθερία», εντάσσοντάς τους σε πολιτιστικές διαδρομές, που αποσκοπούν στο να αναδείξουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της περιοχής (Region Branding), αξιοποιώντας τους πολιτισμικούς της πόρους και ενδυναμώνοντας τον πολιτιστικό της τουρισμό, υπό το πρίσμα της βιώσιμης ανάπτυξης.

Αδημοσίευτο σφραγιστικό εύρημα από τη Σπάρτη της μέσης βυζαντινής περιόδου

Χρήστος Σταυράκος¹, Εύη Κατσάρα²

¹Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, ²Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Σε οικόπεδο κοντά στο χώρο της ακρόπολης της Σπάρτης όπου, κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των μεσοβυζαντινών χρόνων, ανευρέθη μολυβδόβουλλο εξαιρετικής διατήρησης, το οποίο θα αποτελέσει τον βασικό πυρήνα της ανακοίνωσης. Πρόκειται για βυζαντινή σφραγίδα η οποία χρονολογείται στα τέλη 11ου-αρχές 12ου αιώνα. Στο πλαίσιο της παρουσίασης, εκτός του ευρήματος αυτού καθ'εαυτό, θα εξεταστούν άγνωστες μέχρι τώρα λεπτομέρειες του ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου της εποχής καθώς και το ευρύτερο δίκτυο επαφών, ανταλλαγών και συνδέσεων της Σπάρτης της περιόδου αυτής πέραν των ορίων της Πελοποννήσου, όπως αυτά αποδεικνύονται από το σφραγιστικό αυτό εύρημα.

Σπήλαιο Περαχώρας Κορινθίας: Μια περιπτωσιακή μελέτη της βιοπολιτισμικής ταυτότητας των κοινωνιών στην πρώιμη Χαλκοκρατία

Ελένη Στραβοπόδη

Εφορεία Παλαιανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

Το βιοπολιτισμικό προφίλ των πληθυσμιακών ομάδων της πρώιμης Χαλκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, ως μεταβατικής περιόδου πολιτισμικών αλλαγών ευρέος φάσματος, αποτελεί θερμό πεδίο εντατικής έρευνας. Νέα δεδομένα επανεξετάζουν τις επικρατούσες θέσεις και υποστηρίζουν εναλλακτικές θεωρίες, με εισαγωγή πολλαπλών μεταβλητών στη βάση δεδομένων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το σπήλαιο Περαχώρας, ένα πρωτοελλαδικό οστεοφυλάκιο που διανοίγεται στον ασβεστολιθικό όγκο στον περιβάλλοντα χώρο της λίμνης Βουλιαγμένης στην Περαχώρα Κορινθίας επιλέγεται ως ένα πειραματικό εργαστήριο για τον έλεγχο νέων αναλυτικών μεθόδων

με στόχο να διαφωτιστούν ερωτήματα της μικροεξέλιξης των κοινωνιών, με κύριους άξονες την υγεία, προέλευση και κινητικότητα των ομάδων αλλά και τα σχήματα «λειτουργικού συμβολισμού», όπως οι ταφικές πρακτικές. Από ένα σχετικά σημαντικό στατιστικά δείγμα ανθρωπολογικών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφική έρευνα από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, σε επιλεγμένα βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων άτομα εφαρμόστηκαν μακροσκοπικές αναλύσεις, σε συνδυασμό με φασματοσκοπικές, ιστολογικές, βιοχημικές και αναλύσεις αρχαίου DNA. Λαμβάνοντας υπόψη τους εγγενείς μεθοδολογικούς περιορισμούς, τα προκαταρκτικά αποτελέσματα από τη σύνθεση των αλληλοσυμπληρούμενων μεθόδων δείχνουν μία ομάδα, κυρίως νεαρών ατόμων, με διακριτό γενετικό προφίλ, που αποκλίνει από τους πληθυσμούς της Χαλκοκρατίας στην Πελοπόννησο, σε καλή κατάσταση υγείας, με επεισόδια ήπιων ιογενών και βακτηριακών λοιμώξεων και αναμικών συνδρόμων όχι απαραίτητα διατροφικής αιτιολογίας, σε στάδιο επουλωτικής διαδικασίας. Επιπλέον, από την εξέταση των ιστομορφολογικών δομών του οστίτη ιστού σε κάποια δείγματα προέκυψαν ενδείξεις που υποστηρίζουν ότι, πριν την εναπόθεση του νεκρού στο σπήλαιο, η ταφική διαδικασία ολοκληρώθηκε σε στάδια, για πρακτικούς και συμβολικούς λόγους, εύρημα που συζητείται σε σχέση με τη φυσιονομία του σπηλαίου ως οστεοφυλακίου. Σημαντική συνεισφορά αποτελούν τα δεδομένα από την εφαρμογή των προαναφερόμενων αναλυτικών μεθόδων που ανίχνευσαν δείκτες-κλειδιά της σύγχρονης «ιατρικής της ακριβείας», όπως αμινοξέα, βακτήρια, βιογενή σίδηρο και μαγγάνιο, και διαγενετικά ιχνοστοιχεία, απαραίτητη προϋπόθεση στην έρευνα αρχαίου οστού που στερείται δεδομένων από μαλακά μόρια. Η μελέτη, ως πιλοτική εργασία, εισάγει νέες παραμέτρους σε ερωτήματα σχετικά με την προέλευση των ομάδων και τον ορισμό «τοπικός πληθυσμός», την παλαιοεπιδημιολογία και την ταφική συμπεριφορά, επαναπροσδιορίζοντας τις επικρατούσες ερμηνείες. Η προβληματική καλείται να εστιάσει σε σύνθετες πολυπαραγοντικές διαδικασίες στην εξέλιξη των κοινωνιών της πρώιμης Χαλκοκρατίας, συχνά μη διαγνώσιμες, με κεντρικό άξονα έρευνας την ανίχνευση των πιθανών «αποκλίσεων» των βιοκοινωνικών μεταβλητών και όχι απαραίτητα του μέσου όρου. Με στόχο μία εύρωστη βάση δεδομένων από εφαρμογή αξιόπιστων μεθόδων, η συγκεκριμένη μελέτη εισηγείται τη μετατόπιση της ανάλυσης από το μακρο- στο μικρο-επίπεδο για την εκτίμηση του φάσματος της ποικιλομορφίας στη μικροεξέλιξη των κοινωνιών αυτής της περιόδου.

«...σκεῦος ἐκλογῆς κατὰ Παῦλον ἔσσεσθαι...»: Η προβολή του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε ως ισαποστόλου και υπέρμαχου της ορθής πίστης σε ναούς της Λακωνίας (13ο-14ο αι.)

Άννα Τακούμη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο όσιος Νίκων «ο Μετανοείτε» (10ος αι.) περιπλανήθηκε ως απόστολος στη βυζαντινή επικράτεια, ενώ έδρασε κυρίως στη Λακεδαίμονα, όπου και διέμεινε ως την κοίμησή του, διδάσκοντας την μετάνοια, θαυματουργώντας και ανεγείροντας πλήθος

εκκλησιών, προς ενίσχυση της χριστιανικής πίστης του πληθυσμού. Οι αφιερώσεις ναών και οι πολυάριθμες απεικονίσεις του σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Λακωνίας μαρτυρούν την απόδοση ιδιαίτερης τιμής στη μνήμη του και την καθιέρωσή του ως τοπικού αγίου ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η προβεβλημένη θέση της μορφής του και η συνδυαστική απεικόνισή του με παραστάσεις των αποστόλων ή/και της Πεντηκοστής σε σωζόμενα παραδείγματα από τον 13ο αιώνα και εξής συνηγορούν στην προβολή του οσίου ως ισαποστόλου. Στην ταραγμένη περίοδο του 13ου αιώνα, κατά την οποία λαμβάνουν χώρα η φραγκική κατάκτηση και η Σύνοδος της Λυών (1274), τέθηκε στο προσκήνιο η ανάγκη προάσπισης του ορθόδοξου δόγματος στη βάση της αποστολικής παράδοσης ως της μόνης αυθεντικής. Ο όσιος Νίκων ανάγεται αυτήν την εποχή, μεταξύ άλλων μορφών αγίων, σε υπέρμαχο της ορθής πίστης. Η επιλογή ενός αγίου προσώπου από το τοπικό εορτολόγιο φανερώνει τον καταλυτικό ρόλο της παράδοσης όχι ως μηχανισμού ενθύμησης και διατήρησης παλαιότερων στοιχείων αλλά ως ζωντανού οργανισμού που τρέφει τη μνήμη της τοπικής κοινότητας ανάλογα με τους προβληματισμούς της κάθε εποχής και την αναζωογονεί προσφέροντάς της τα ανάλογα πρότυπα.

«Πάμε θέατρο;» Εκπαιδευτική προσέγγιση για τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης

*Κατερίνα Τζαμουράνη, Μαρία Τσουλάκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας*

Ακολουθώντας τη μεθοδολογία της εκπαιδευτικής θεωρίας του γνωστικού δομητισμού και υπό το πνεύμα των αειφορικών αξιών σχεδιάστηκε και δημιουργήθηκε τον Δεκέμβριο του 2018 το εκπαιδευτικό υλικό «Πάμε θέατρο;» για την αρχαία Μεσσήνη. Απευθύνεται κυρίως σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Erasmus+ «Αρχαιότητες και Σχολείο για το μέλλον: μια προσέγγιση αειφορίας». Σε αυτό το ευρωπαϊκό πρόγραμμα συμμετείχε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας ως εταίρος (2015-2028) σε μια καινοτόμο συνεργασία ανταλλαγής καλών πρακτικών στον τομέα σχολικής εκπαίδευσης, με εκπαιδευτικούς οργανισμούς από την Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία.

Σκοπός της εισήγησης είναι να παρουσιαστούν το σκεπτικό, οι μέθοδοι και τα στοιχεία που αξιοποιήθηκαν, με στόχο οι συμμετέχοντες στο πρόγραμμα να δημιουργήσουν μια δυναμική σχέση με τον συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο. Το αρχαιολογικό παρελθόν αξιοποιείται ως πηγή έμπνευσης και ανακάλυψης νέων γνώσεων και μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας αναδεικνύονται αξίες και διαχειριστικές δυνατότητες για τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Μεσσήνης.

Οι Μυκήνες, η Τίρυνς και το Ηραίον του Άργους μέσα από τις μαρτυρίες και τις απεικονίσεις των περιηγητικών εκδόσεων

Δημήτριος Τότσικας

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί αναφορά στις κυριότερες θέσεις της ομώνυμης διατριβής που εκπονείται στο ΤΙΑΔΠΑ, με επιβλέπουσα την Αν. Καθηγήτρια Ιωάννα Σηλιοπούλου και συνεπιβλέποντες την Αν. Καθηγήτρια Αιμιλία Μπάνου και τον Επίκουρο Καθηγητή Ηλία Κουλακιώτη. Βάση της έρευνας αποτελούν τα εκτεταμένα αποσπάσματα που έχουν εντοπιστεί σε εκδόσεις περιηγητών (πλέον των 100), οι οποίοι επισκέφθηκαν τα ερείπια των Μυκηνών και της Τίρυνθας κατά τους νεώτερους χρόνους (15ος-19ος αι.). Επιπλέον, έχουν συγκεντρωθεί 97 χαρακτηριστικά και ζωγραφικά έργα, που απεικονίζουν τα ερείπια των δύο μυκηναϊκών ακροπόλεων, τα οποία εκπονήθηκαν από τους ξένους περιηγητές/ζωγράφους και συνοδεύουν τις περιηγητικές αναφορές. Τα έργα αυτά αποτυπώνουν την κατάσταση των μυκηναϊκών ερειπίων μέσα στον χρόνο, οδηγώντας μας στην εποχή των μεγάλων ανακαλύψεων του Ερρίκου Σλήμαν. Η συλλογή ξεκινά με τις πρώτες αποτυχημένες προσπάθειες των περιηγητών να εντοπίσουν και να απαθανατίσουν τις Μυκήνες (Κυριακός ο Αγκωνίτης, 15ος αιώνας) και περιλαμβάνει το πρώτο σκίτσο της Ακρόπολης των Μυκηνών και ένα χάρτη της Αργολίδας από τον Fourmont (18ος αιώνας). Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα έργα των Hawkins και Hope (τέλη 18ου αιώνα) για τα ερειπωμένα μνημεία των Μυκηνών, που περιλαμβάνουν ελεύθερα σχέδια, αρχιτεκτονικές τομές και κατόψεις καθώς και μια υδατογραφία. Οι πρώτες χαλκογραφίες εκπονούνται από τον φυσιοδίφη Clarke (αρχές 19ου αιώνα), για να ακολουθήσουν λίγο αργότερα τα πολυάριθμα σχέδια με γραφίτη και μελάνι του Ittar, κατ' εντολή του Λόρδου Elgin, τα οποία περιλαμβάνουν κατόψεις, αποκαταστάσεις και μελέτη αρχιτεκτονικών μελών των μνημείων των Μυκηνών. Αμέσως μετά, η σκυτάλη δίνεται στους σπουδαίους Βρετανούς τοπογράφους (Gell, Dodwell, Leake), οι οποίοι μελετούν εξονυχιστικά τα αρχαία μνημεία των Μυκηνών και της Τίρυνθας και μας χαρίζουν πλήθος από χαλκογραφίες και σχέδια, ιδιαίτερα ακριβή και λεπτομερή, που φωτίζουν τα μνημεία από διάφορες οπτικές γωνίες. Ακολουθούν οι ρομαντικές χαλκογραφίες και υδατογραφίες του Haygarth (1810), που υπηρετούν το τρίπτυχο «φύση-άνθρωποι-αρχαιότητες», και οι εντυπωσιακές πανοραμικές χαλκογραφίες του βαρόνου von Stackelberg (1812). Τέλος, παρουσιάζονται η πρώτη λιθογραφία από τον Γάλλο ζωγράφο Joly (1824), οι χαλκογραφίες και τα σχέδια που εκπονεί ο Blouet στα τέλη της δεκαετίας του 1820 για λογαριασμό της Expédition Scientifique de Morée και οι μοναδικές ξυλογραφίες του Wordsworth (1832). Οι περιηγητές της Αργολίδας, με την άκαμπτη θέληση και τη μεθοδικότητά τους, συνεισφέρουν τα μέγιστα στις μετέπειτα ανασκαφικές επιχειρήσεις του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και θέτουν τον θεμέλιο λίθο στην προσπάθεια αναγωγής των αρχαίων μυκηναϊκών ερειπίων σε μνημεία παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς. Μέσα από τις περιηγητικές τους αναφορές διαφαίνεται ολοκάθαρα η αίγλη που εμφύσησαν στα κατάλοιπα του ενδόξου αρχαίου παρελθόντος της Αργεϊακής γης, σε αντιδιαστολή με την εικόνα εξαθλίωσης που απέπνεαν στην πραγματικότητα του τότε και της αναγκαιότητας για άμεση προστασία. Η ζωντάνια των περιγραφών και της εικαστικής απόδοσης των

ερειπιώνων εξάπτει την περιέργεια, ενεργοποιεί τη φαντασία και μας μεταφέρει πίσω στο χρόνο, σε μια εποχή που τα ξεχασμένα και μισοθαμμένα ερείπια αδημονούν να λυτρωθούν από το σκοτάδι της λήθης.

Δυμαία Χώρα: Λατρευτικά και οικιστικά κατάλοιπα στο Πετροχώρι Αχαΐας

Βασιλική Τσακνάκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στην τοπική κοινότητα Πετροχωρίου, σε ημιορεινή περιοχή της Δυτικής Αχαΐας, έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία σε συνδυασμό με τα πορίσματα της επιφανειακής έρευνας επιτρέπουν την ταύτιση της θέσης με έναν εκ των οκτώ δήμων που συνοίκησαν τη Δύμη, τη δυτικότερη από τις πόλεις της Αχαΐας, όπως αναφέρει ο Στράβωνας.

Στη θέση *Προφήτης Ηλίας*, σε δασική έκταση, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια σηκού ναού κλασικών χρόνων ο οποίος καταλαμβάνει το υψηλότερο τμήμα λόφου. Είναι κατασκευασμένος από δόμους ψαμμίτη, με προσανατολισμό Α-Δ, ορθογώνιας κάτοψης και διαστάσεων 23,00 × 10,00μ. Εργασίες διαμόρφωσης σε όμορη ιδιοκτησία η οποία έχει άμεση οπτική επαφή με το ναό, έφεραν στο φως αποσπασματικά κτήριο της ίδιας εποχής, μέγιστων σωζόμενων διαστάσεων 17,50 × 6,50μ. Σε όλη την έκταση του πλατώματος, στα πρηνή και στους πρόποδες του λόφου διαπιστώθηκαν διάσπαρτα οικιστικά κατάλοιπα και τμήμα δρόμου. Νοτιοδυτικά του ναού, στη θέση *Κουπούλια*, η οποία είχε ήδη ταυτιστεί με τον τόπο του ιερού της Δήμητρας, περιορισμένη ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε κτηριακά κατάλοιπα και ευρήματα των ύστερων κλασικών χρόνων, που επιτρέπουν τον ακριβή πλέον προσδιορισμό της θέσης του ιερού.

Αρχαιότητες και δημόσια έργα στη Σπάρτη και την ευρύτερη περιοχή της. Πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία στο πλαίσιο υποέργων «Αρχαιολογικών ερευνών και εργασιών» της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Μαρία Τσούλη, Γιώργος Τσιαγγούρης, Νικολέτα Κουλογεωργίου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας υλοποιεί υποέργα «Αρχαιολογικών ερευνών και εργασιών» σε τεχνικά έργα των δήμων και της Π.Ε. Λακωνίας, ενταγμένα σε συγχρηματοδοτούμενες Πράξεις της Προγραμματικής Περιόδου 2014-2020 και σε λοιπά συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα ανασκαφικά στοιχεία που προέκυψαν από την υλοποίηση δύο υποέργων, εντός της πόλης της Σπάρτης και στην ευρύτερη περιοχή της.

Στο πλαίσιο του 4ου υποέργου «Αρχαιολογικές Έρευνες και Εργασίες» του έργου «Παραλλαγή της Επαρχιακής Οδού 4 στο Τμήμα “Σπάρτη–Σκούρα–Πλατάνα”»,

εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν δύο θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Στη δυτική όχθη του ποταμού Ευρώτα, στην περιοχή της Σπάρτης, ήρθε στο φως εκτεταμένη αρχαιολογική θέση, έκτασης τουλάχιστον 3 στρεμμάτων, όπου και μνημειώδες κτήριο με διπλή σειρά πεσσόσχημων και κυκλικών στηριγμάτων. Τα αρχαία κατάλοιπα χρονολογούνται από τους ελληνοιστικούς έως τους βυζαντινούς – ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Στην ανατολική όχθη του Ευρώτα, στην περιοχή του Αφισοού, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα κατάλοιπα ενός τεχνικού έργου διευθέτησης χειμάρρου ή χειμάρρων, με μετασκευές και προσθήκες, που χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή έως την ύστερη ελληνοιστική περίοδο, τμήμα σημαντικού κτηρίου των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, ταφές των ελληνοιστικών χρόνων και αξιόλογα κινητά ευρήματα.

Κατά την υλοποίηση του 2ου υποέργου του έργου «Έργα συλλογής και διάθεσης ομβρίων υδάτων στον Δήμο Σπάρτης», ενταγμένου στο Πρόγραμμα «Φιλόδημος», έχουν εντοπιστεί έξι θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος εντός του οικιστικού ιστού της αρχαίας Σπάρτης, με κατάλοιπα χρονολογούμενα από την αρχαϊκή έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανασκαφικά στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διερεύνηση τμημάτων του έργου στο ανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, στην περιοχή της Λάκκας, που χωροθετείται στην αρχαία κώμη των Λιμνών, όπου και τεκμηριώθηκαν φάσεις κατοίκησης της αρχαίας πόλης των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, καθώς και αποθέτης ιερού, με σημαντικά κινητά ευρήματα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου.

Η υλοποίηση των υποέργων συνέβαλε στην αρχαιολογική διερεύνηση σημαντικών τμημάτων της σύγχρονης Σπάρτης, όπου έλαβαν χώρα παρεμβάσεις με έργα κοινής ωφελείας, εμπλουτίζοντας και συμπληρώνοντας τις γνώσεις μας για την εικόνα της αρχαίας πόλης.

Αρχαιότητες σε μεγάλα επενδυτικά έργα στην Π.Ε. Λακωνίας. Η περίπτωση των αιολικών πάρκων και των συνοδών έργων αυτών στους Δήμους Ανατολικής Μάνης και Ευρώτα Π.Ε. Λακωνίας

*Μαρία Τσούλη, Τόνια Τσουρούνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας*

Στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης προστασίας των αρχαιολογικών χώρων και των πολυάριθμων ιστάμενων μνημείων της Λακωνίας, η Εφορεία ασκεί επίβλεψη και εποπτεία εργασιών, καθώς και ενδεχόμενη ανασκαφική έρευνα σε έργα τρίτων, καθώς και σε μεγάλα επενδυτικά έργα που υλοποιούνται στην Π.Ε. Λακωνίας.

Στο πλαίσιο επίβλεψης των συνοδών έργων – όδευσης διασυνδυκτικού καλωδίου υψηλής τάσης για το έργο των ΑΙΟΛΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΜΑΚΡΥΛΑΚΚΩΜΑ Α.Ε. και των ΑΙΟΛΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΣΑΓΙΑΣ Α.Ε. στους Δήμους Ανατολικής Μάνης και Ευρώτα Π.Ε. Λακωνίας, εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν αρχαιότητες σε αρκετές θέσεις, εντός και εκτός γνωστών αρχαιολογικών χώρων και εντός της πόλης του Γυθείου. Αναφέρουμε ενδεικτικά: ταφικό κτίσμα και οικιστικά κατάλοιπα στην περιοχή του Χωσιαρίου, όπου ο αρχαίος οικισμός της Λας, οικιστικά κατάλοιπα και κτιστός κιβωτίσχημος τάφος των

ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή του Βαλτακίου, με γυναικεία ταφή κτερισμένη με χρυσά ενώτια και υάλινα μυροδοχεία, ιδιαίτερα εκτεταμένα κατάλοιπα αγροικίας των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή της Σελινίτσας, τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου του Γυθείου στη νότια είσοδο της πόλης, παρά το ρέμα του Ξεριά, με συστάδες κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων και μνημειώδη υπέργεια ταφικά κτίσματα. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση τμήματος του υδαταγωγού του ρωμαϊκού υδραγωγείου του Γυθείου, στην περιοχή του Αγ. Βασιλείου Δ.Ε. Γυθείου, καθώς και τμήματος λουτρικής κατασκευής των ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή της Σκάλας Δήμου Ευρώτα, σε άγνωστη έως σήμερα αρχαία θέση.

Οι τομές στον σηκό και το πτερό του ικτίνειου ναού των Βασσών. Το πρόβλημα των προγενέστερων φάσεων

Παναγιώτης Β. Φάκλαρης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η ανακοίνωση παρουσιάζει τα ανασκαφικά δεδομένα των τομών στο ναό του Επικουρείου Απόλλωνος, που διενεργήθηκαν το 1976, 1977 και 1979, στο πλαίσιο ελέγχου της θεμελίωσης και των υποκείμενων στρωμάτων του ναού. Η τομή στο σηκό διανοίχτηκε παραλλήλως προς τον στερεοβάτη του κορινθιακού κίονος και οι δύο άλλες στο δυτικό πτερό. Τα αποτελέσματα των συγκεκριμένων τομών παρουσιάζονται συνολικά για πρώτη φορά και, μεταξύ άλλων, συμβάλλουν στην επίλυση του ζητήματος προϋπάρχοντος αρχαϊκού ναού στην ίδια θέση.

Από τη λήθη στο φως... Άγνωστα αγγεία από τη συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών

Κώστας Φίλης, Κωνσταντούλα Χαβέλα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστεί τμήμα της συλλογής αγγείων του ΑΜΠ που προέρχονται από παλιές ανασκαφικές έρευνες στην Αχαΐα αλλά και κατασχέσεις ή παραδόσεις. Στην πλειονότητά τους καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο, από τον 7ο έως και τον 3ο αι. π.Χ., και σχετίζονται με την παραγωγή διαφόρων κεραμικών εργαστηρίων (κορινθιακά, αττικά μελανόμορφα και ερυθρόμορφα, βιωτικά, μελαμβαφή διαφόρων εργαστηρίων).

Ακροπόλεις και Οχυρά στην Άνω Μεσσηνία

Σταμάτιος Α. Φριτζίλας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Η ανακοίνωσή μας συνοψίζει και θίγει θέματα μιας ερευνητικής δραστηριότητας κατά τα έτη 2015-2020, κυρίως στην περιοχή της βόρειας, δυτικής και κεντρικής Μεσσηνίας. Στη μελέτη παρουσιάζονται ακροπόλεις και οχυρά κυρίως της Άνω Μεσσηνίας, στα όρια των ορεινών όγκων του Τετραζίου και Λυκαίου όρους, βορείως του όρους Ιθώμη και νοτίως του Ταυγέτου. Τα εδάφη κοντά στη συννοριακή γραμμή της βόρειας Μεσσηνίας, Ηλείας και Αρκαδίας, όπως στην περιοχή της Είρας και της Ανδανίας, αποτέλεσαν διαχρονικά πεδία μαχών, ανταγωνισμών αλλά και διαύλους επικοινωνίας. Τις ορεινές διαβάσεις της Μεσσηνίας με την Αρκαδία και τη Λακωνία ήλεγχαν πύργοι και οχυρά σε βραχώδεις λόφους που επόπτευαν τις πεδιάδες, όπως στις θέσεις «Τζορότα», «Στυλάρι» και «Ελληνικό». Διάσπαρτα αρχαία ερείπια στις υπώρειες της ακρόπολης του Ελληνικού μαρτυρούν την συνεχή κατοίκηση της περιοχής έως και στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Προφανώς ήθελαν μέσω των οχυρών αυτών θέσεων να ελέγχουν τα ορεινά περάσματα από την Αρκαδία και τη Λακωνία ή να προβάλλουν την τελική άμυνα, όπως στην περίπτωση της ακρόπολης της Ιθώμης. Στην υπό έρευνα περιοχή παρουσιάζεται και το θέμα της ταύτισης της μεσσηνιακής Οιχαλίας και της αρχαίας Ανδανίας, στην εύφορη πεδιάδα της Στενυκλάρου. Επίσης σχολιάζονται οι υδάτινες διαδρομές και τα ρέματα του ποταμού Βαλύρα που ξεκινούν από την περιοχή της αρχαίας γέφυρας της Μαυροζούμενας. Το φυσικό τοπίο και οι οχυρές θέσεις της περιοχής είναι συνδεδεμένα πολλαπλώς με μονοπάτια, δρόμους και πολιτισμικούς δεσμούς δημιουργημένους διαχρονικά από πληθυσμούς στα νότια της Πελοποννήσου. Στην εισήγηση αυτή συσχετίζονται και οι οχυρώσεις και άλλων μεσσηνιακών πόλεων της αρχαϊκής και κλασικής εποχής, όπως της κώμης Καλάμαι, η οποία τοποθετείται στην περιοχή του σημερινού Ελαιοχωρίου (παλαιότερα Γιάντισα) στις πλαγιές του δυτικού Ταυγέτου στα βόρεια του Δήμου Καλαμάτας, η οποία συνδεόταν με την γειτονική κώμη Φαραί που απλωνόταν γύρω από το σημερινό κάστρο της Καλαμάτας. Σχολιάζονται συγκριτικά και οι οχυρώσεις των δύο μεγάλων μεσσηνιακών πόλεων, της Θουρίας και της Μεσσήνης, μαζί με τις παράκτιες οχυρές πόλεις της Πύλου και της Κορώνης, την ίδρυση της οποίας ενθάρρυναν οι Θηβαίοι με οικιστή τον βοιωτό Επιμηλίδη το 369 π.Χ. Στο δίκτυο των οχυρών, ακροπόλεων και των πύργων που πρέπει να κτίστηκαν ή να επισκευάστηκαν με τη βοήθεια των Θηβαίων μετά το 365 π.Χ., ξετάζονται οι οχυρώσεις στις νήσους Πρώτη και Σφακτηρία, οι οποίες ήλεγχαν τη παράκτια ναυσιπλοΐα και τις θαλάσσιες οδούς μαζί με το επίγειο της αρχαίας Μεσσήνης στην Κυπαρισσία.

Ο μυκηναϊκός θολωτός τάφος 2 στο ύψωμα «Μετσίκι» Ψαρίου Οιχαλίας (2018-2020)

Σταμάτιος Α. Φριτζίλας, Κατερίνα Τζαμουράνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Στην ανακοίνωση αυτή εξετάζονται τα πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή των ετών 2018-2020 μυκηναϊκού θολωτού τάφου στη βορειοανατολική Τριφυλία, στο μακρόστενο ύψωμα Μετσίκι, φυσικά οχυρωμένη θέση, ανάμεσα στα χωριά Πάνω (παλιό) Ψάρι και Κάτω Ψάρι, στο σημερινό Δήμο Οιχαλίας, όπου έχουν εντοπιστεί δύο από τους μεγαλύτερους μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους της Μεσσηνίας (1600-1400 π.Χ.). Ο τάφος 2, λόγω συνεχόμενων αποπειρών λαθρανασκαφής, άρχισε να ανασκάπτεται το 2013 και αποκαλύφθηκε τα έτη 2018-2020 με χρηματοδότηση από δημόσιους πόρους για δράση επειγουσών ανασκαφικών εργασιών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Πρόκειται για θολωτό τάφο μνημειακών διαστάσεων, διαμέτρου δαπέδου άνω των 9 μ. Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα κινητά και ακίνητα ευρήματα της ανασκαφής. Στο δάπεδό του βρέθηκαν ανθρώπινα οστά με διάφορα κτερίσματα. Πρόκειται για αγγεία καθημερινής χρήσης και λίθινα εργαλεία, όπως λεπίδες από οψιανό και πυριτόλιθο, αλλά και αντικείμενα που άνηκαν προφανώς στον οπλισμό νεκρών πολεμιστών, όπως εγχειρίδιο, ξίφος, αιχμές βελών από χαλκό ή πυριτόλιθο και κατεργασμένους χαύλιους κάπρου, προφανώς από οδοντόφρακτα κράνη. Όσα κτερίσματα είχαν απομείνει στον τάφο, φανέρωσαν ότι οι νεκροί συνοδεύονταν και από τμήματα αγγείων με γραπτή διακόσμηση, σφραγιδολίθους, χάντρες, ψήφους από περιδέραια, περόνες και χρυσά επιρράμματα που κοσμούσαν τα ενδύματα των νεκρών. Η μνημειακή αρχιτεκτονική και το ενδιαφέρον περιεχόμενό του δηλώνουν ότι ο τάφος ανήκε σε εξέχοντα πρόσωπα της μυκηναϊκής περιόδου και επιπλέον μας παρέχει στοιχεία για την ανθρώπινη ζωή στην περιοχή. Σημαντική επίσης ήταν η εύρεση και κτερισμάτων μεταγενέστερων εποχών. Τα ευρήματα αυτά αποτελούν ένδειξη χρήσης του τάφου και σε μεταγενέστερες εποχές και απόδοσης τιμών σε προγόνους ενός ένδοξου παρελθόντος. Ο ανωτέρω μυκηναϊκός θολωτός τάφος πρέπει να άνηκε σε ηγεμονικό οίκο στην επικράτεια της μεσσηνιακής Οιχαλίας. Βρίσκεται σε επιβλητικό ύψωμα στον άνω ρου των αρχαίων ποταμών Λευκασίας και Αμφιτου. Η πλατιά πεδιάδα που απλώνεται στους νότιους πρόποδες του όρους Τετράζι ήταν η δεύτερη πιο πυκνοκατοικημένη περιοχή στους μυκηναϊκούς χρόνους μετά την Πυλία. Ο Όμηρος αναφέρει την Οιχαλία σε σχέση με τις Μούσες που τύφλωσαν τον Θάμυρη τον Θράκα, καθώς εκείνος ταξίδευε από την Οιχαλία του Ευρύτου προς το Δώριο (Ιλιάς Β, 595).

Αναθηματικά ανάγλυφα Αρχαιολογικού Μουσείου Πατρών. Παλιά ευρήματα, νέες οπτικές

*Κωνσταντούλα Χαβέλα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας*

Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τέσσερα αναθηματικά ανάγλυφα τα οποία προέρχονται από παλιές και νεότερες ανασκαφές, χρονολογούνται στον 4ο αι. π.χ. και ταυτίζονται με τον Ασκληπιό. Θα εξεταστούν θέματα που αφορούν τόσο τα εργαστήρια παραγωγής όσο και τα πρότυπα που ακολουθούν. Επίσης, θα αποτελέσουν αφορμή για την ανίχνευση όλων των επιμέρους δεδομένων που στοιχειοθετούν την ύπαρξη της λατρείας του Ασκληπιού στην πόλη των Πατρών.

Ελληνιστικοί ανάγλυφοι σκύφοι από την αρχαία πόλη της Μαντίειας

*Θεώνη Χριστοφίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας*

Οι ανάγλυφοι σκύφοι που παρουσιάζονται στην ανακοίνωση αποτελούν μέρος ενός συνόλου κεραμικής που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών του έργου ανάδειξης των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου της Μαντίειας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από το 2011 έως το 2014. Ως επί το πλείστον προέρχονται από το βόρειο τμήμα της αγοράς της αρχαίας πόλης, όπου πραγματοποιήθηκαν εργασίες επαναποκάλυψης του ημικυκλικού οικοδομήματος που έχει ταυτιστεί, βάσει επιγραφικών μαρτυριών, από τον Γάλλο ανασκαφέα G.Fougères κατά τα έτη 1887-1889 που διενήργησε την πρώτη συστηματική ανασκαφή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Μαντίεια, ως η «εξέδρα της Επιγόνης», και το οποίο είχε θεμελιωθεί σε προγενέστερο οικοδόμημα της αγοράς της πόλης.

Το υλικό που εξετάζεται εδώ αποτελεί ένα μικρό δείγμα από χαρακτηριστικά και αναγνωρίσιμα όστρακα σκύφων της ελληνιστικής περιόδου, που φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση. Η προκαταρκτική έρευνα τεκμηριώνει ότι, βάσει του σχήματος, της διακόσμησης και άλλων τεχνικών χαρακτηριστικών των σκύφων, όπως τα κοσμήματα και οι σφραγίδες, στην αγορά της αρχαίας Μαντίειας εκπροσωπούνται πολλά εργαστήρια παραγωγής ανάγλυφων σκύφων, από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. π.Χ. Ενδεικτικά είναι τα θραύσματα που φέρουν ανάγλυφη επιγραφή ή σφραγίδα και κατασκευάστηκαν στο αργειακό εργαστήριο του Μονογράμματος Μ, του Κλεαγόρα ή του Αγαθοκλή. Από το μακρινό εργαστήριο του CΙ της Εφέσου σώζεται τμήμα σκύφου με χαρακτηριστική επιγραφή. Άλλα παραδείγματα περιλαμβάνουν εισηγμένους σκύφους από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής της Αττικής και της Κορίνθου, που φέρουν αποσπασματικά σωζόμενες εικονιστικές παραστάσεις από τη μυθολογία και την καθημερινή ζωή. Αποτυπώνονται σκηνές από τον Τρωικό κύκλο, η Αμυμώνη, η Διονυσιακή τριάδα, ενώ απεικονίζονται επίσης σκηνές κυνηγιού, ένοπλος ιππείας και χορεύτριες. Συχνή είναι η διακόσμηση του μεταλλίου της βάσης των σκύφων με γοργόνειο.

Ο στόχος της ανακοίνωσης είναι η προκαταρκτική παρουσίαση των διαφορετικών εργαστηρίων ανάγλυφων σκύφων που εκπροσωπούνται στα ευρήματα από την αγορά της Μαντίνειας και ο ρόλος τους στην ανασύνθεση των εμπορικών σχέσεων της σημαντικής αυτής αρκαδικής πόλης με γειτονικές της (π.χ. Άργος), αλλά και με τα μεγάλα κέντρα παραγωγής ανάγλυφων σκύφων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

The prehistoric settlement near the Trapeza Hill (Eastern Achaea): research, context, and materials

Elisabetta Borgna¹, Assunta Mercogliano²

¹University of Udine, ²Ca' Foscari University of Venice

A prehistoric settlement located 7 km SW of Aigio (Eastern Achaea) is under investigation in a research project directed by Dr. Andreas Vordos of the Ephorate of Antiquities of Achaea. The site, discovered in 2013, is located on an elevation about 400 m to the south of the Trapeza Hill and provides substantial evidence for habitation during the Middle Helladic period (2100-1700 BC).

Fieldwork, including a surface survey campaign and two excavation seasons in 2015 and 2019, revealed a very disturbed sequence of secondary deposits and poorly preserved remains of houses, but no proper structures. A cycle is sealed by a horizon comprising three infant burials dating to the transition to the Late Helladic period. During the latter phase the investigated plot might have been part of a peripheral or disused zone within the settled area intended for specific funerary purposes.

The material retrieved thus far consists of numerous sherds and objects of domestic use, such as spindle-whorls, flint and obsidian tools. The pottery, which is currently under study, mostly belongs to the middle and late phases of the Middle Helladic period but also comprises a few remnants dating as far back as the Neolithic period. These finds, together with sporadic remains of Mycenaean ceramics, make it possible to reconstruct a narrative of the life cycle of the site over a longer stretch of time, which possibly ties in with the life period of the Mycenaean chamber tomb cemetery situated nearby, on the southwestern slope of the Trapeza Hill.

This paper offers a general overview of the structural remains and the archaeological materials in order to outline a chronological and cultural framework of the site in the broader context of Middle Bronze Age Achaea.

New research on textile tools from Corinth

Bela Dimova, Carlotta Gardner, Evangelia Kiriati

British School at Athens

Ancient Corinth was one of the major cities of the ancient Mediterranean, and textile manufacture would have played an important part in its economy. Excavations at the

site have yielded a well-documented collection of over 1500 loom weights and spindle whorls, which provide direct evidence for textile production from the Geometric to the Hellenistic period. A new project analyses the chronology, contexts, and technology of Corinthian textile tools in order to understand the organisation of textile manufacture and how it related to other industries, particularly ceramics. Functional analysis of the loom weights allows us to understand what kinds of cloth the city could make over time. This is combined with petrological and chemical analyses, which shed light on how they were made in terms of ceramic technology. Finally, the textile tools also shed new light on Corinth's links to other cities through the movement of craftspeople: textile producers and tool producers.

Thelpousa: archaeological research in an Arcadian city

Georgios Doulfis¹, Johannes Fouquet²

¹*National and Kapodistrian University of Athens,* ²*University of Heidelberg*

The remains of the Arcadian city of Thelpousa enthroned above the upper Ladon river, among which are the large terrace of the agora and the so-called 'Roman Bath', have not been systematically investigated so far. In the light of a current research programme, conducted with permission and support by the Ephorate of Antiquities of Arcadia and funded by the Gerda Henkel Foundation, this paper will offer insights into the history of archaeological research at Thelpousa, as it emerges from archival evidence, as well as a preliminary approach to understanding the 'Roman Bath'.

Thelpousa, even though hardly known through ancient literary sources, attracted the attention of early northern European travellers as well as local scholars such as Ieronymos Voyatzis, a local clergyman from Dimitsana, as early as the 19th century. The collected scattered archival material testifies to the efforts by the Archaeological Society of Athens and the Archaeological Service to preserve the site, which had already made news in the press of being victim of "βανδαλικών πράξεων καταστροφέων", by hiring guards and by undertaking at least infrequent visits. Before the Second World War, two important moments left their imprint in the history of research at Thelpousa: the documentation of oral testimonies concerning local antiquities by Nikolaos Floudas, a historian from the neighbouring village of Vyziki, as well as two brief field seasons of surveying and excavations on the terrace of the agora, conducted by the French archaeologist Jacques Rogers under the aegis of the *École française d'Athènes* as part of a wider topographical research programme in western Arcadia—including a criminal affaire of almost international consequences.

While the French excavators mainly focused their efforts on the stoai that bordered the agora, the enigmatic, partially preserved 'Roman Bath' located in the centre of this square has not been studied in depth until today. Closing this preliminary account of our research at Thelpousa, we will present some first thoughts on the interpretation of this building and the way in which it contributes to our understanding of urbanism in Roman Greece.

In the shadow of Argos: The Western Argolid Regional Project (2014-2016)

Sarah James¹, Dimitri Nakassis², Scott Gallimore³, William Caraher⁴

^{1,2}University of Colorado Boulder, ³Wilfrid Laurier University, ⁴University of North Dakota

The Western Argolid Regional Project (WARP) is a diachronic archaeological survey of a 30 sq. km area, northwest of Argos. This project explored the upper Inachos River valley and the mountainous slopes that surround it, which includes the Classical polis of Orneai and its territory. Located at an intersectional space between the Argive Plain and inland passes that connect it to Arcadia and the Corinthia, we have argued that these corridors are the western Argolid's most significant feature and that their histories are closely intertwined with this landscape and its people. The data collected by WARP not only reveal the relationships between settlement patterns and the routes that traverse the region, but also that the most intense periods of activity occurred during the Early and Late Bronze Ages, the Classical-Hellenistic period, the Roman and Medieval periods, and in the late 19th-early 20th century.

When these periods with the strongest artifact signatures are contextualized within larger trends in the northeastern Peloponnese, at first, they seem to be analogous to those eras in which Argos was experiencing peaks in its wealth and regional status. Yet this apparent correlation cannot be explained simply as the result of generalized prosperity radiating from Argos in all periods. Instead, a detailed examination suggests a more complex situation in which the inhabitants of the western Argolid seem to have both reflected and reacted to conditions in Argos. This is particularly evident in the 6th-3rd centuries BCE, the time when Orneai emerged to become a flourishing small polis. WARP's data indicate that relations with Argos are similarly complicated in other periods since this region both served as a conduit for Argive interests within the wider Peloponnese while also manifesting a degree of independence. In this paper, we provide a brief overview of WARP's main results and discuss two case studies that illustrate how the western Argolid was entangled with Argos from the Archaic to Early Modern period.

Writing At Pylos: palaeography, tablet production, and the work of the Mycenaean scribes

Anna P. Judson

British School at Athens

Writing At Pylos: palaeography, tablet production, and the work of the Mycenaean scribes is a Marie Skłodowska-Curie Actions-funded project, based at the British School at Athens, which aims to shed light on the practices of the writers and tablet-makers in the Mycenaean palace of Pylos. The c. 1,000 Linear B tablets from this site almost all date from the year preceding the palace's destruction c.1200/1180 BCE; they therefore offer the opportunity to investigate the practices of a Mycenaean administrative community. I will present an overview of this project's two components: a

palaeographic analysis of the scribes' handwriting, and an exploration of the methods by which the clay tablets were made prior to being inscribed.

The identification of the Linear B documents' authors via handwriting analysis is key to our understanding of the scribes' activities and interactions within the palatial administrative systems. Yet systematic discussion of palaeographic methodologies has so far been limited, and many of the wider implications of such analyses, such as the potential for differences in handwriting to reflect training by different teachers, remain to be explored. In this project, I focus on analysing the level of variation in the forms of individual signs, both amongst the whole community of scribes and within the work of individual writers, and explore the implications of this for our understanding of scribal training at Pylos.

Although different methods of manufacturing tablets have previously been noted – for instance, simply flattening a ball of clay, or rolling out and folding a sheet of clay – these processes have similarly not yet been systematically studied; it also remains unclear in most cases whether tablets were made by the scribes themselves or by assistants. By examining the physical traces left on the tablets by their production processes, and carrying out an experimental archaeology project testing these different methods, I will shed light on this crucial first stage of the administrative process. Comparing tablet manufacturing techniques to the format, purpose, and author of the texts written on the tablets will also enable an investigation of the reasons for the use of these different methods and of the implications of these varying methods of making tablets for the identification of their makers.

This interdisciplinary combination of archaeological and palaeographic studies of the Linear B tablets from Pylos will produce a new understanding of the activities and interrelationships of the scribes and tablet-makers within this palatial administration.

Surface survey and legacy data in the Upper Plain of the Heraion of Perachora

Panagiota Kasimi¹, Susan Lupack²

¹Ephorate of Antiquities of Corinth, ²Macquarie University

The Perachora Peninsula Archaeological Project held its first season of intensive surface survey from 12 January to 2 February 2020. The project is a synergasia co-directed by Panagiota Kasimi (Ephor, Ephoreia of the Antiquities of the Corinthia), and Susan Lupack (Macquarie University), under the aegis of the Australian Archaeological Institute at Athens. Shawn Ross (Macquarie University) is the project's Deputy Director, while Adela Sobotkova (Aarhus University) took on the role of Survey Director, supported by Petra Heřmáňková (Aarhus University). In the field Panagiota Meleti and Sophia Perdike were heavily involved in the day-to-day decision-making processes, while Maria Gkioni provided crucial technical support.

For our first season we focused on the region called the Upper Plain, situated between the Heraion and Lake Vouliagmeni. The nature of this area has been disputed, with Humfrey Payne, the 1930s excavator of the sanctuary, seeing it as a substantial town, while Richard Tomlinson, who worked there in the 1960s, referred to it as “a

scatter of houses.” One of our main aims is to clarify the nature of the settlement in the Upper Plain and its relation to the sanctuary during the several centuries that it was functioning, from the 8th to the 2nd century B.C.

We set out to accomplish this through a two-pronged effort: first to verify and document the legacy data found in Tomlinson’s plan of the area, and second to conduct intensive surface survey from the boundary of the sanctuary to Lake Vouliagmeni. Within three weeks, our teams were able to measure, photograph, and take the coordinates of nearly all the structures on Tomlinson’s plan, which included domestic structures, a small temple, and an extensive waterworks system, and several that had not been previously recorded. The rather substantial, 18 × 12 m Building A1 and the Fountain House were cleared and recorded using photogrammetry. Our study highlights the need to conserve the structures in the Upper Plain.

The surface survey’s finds informed our legacy data verification efforts. Densities across all land types were high: nearly 23,000 artefacts were counted, and all but nine survey units produced artefacts. A preliminary analysis of the ceramics indicates a consistent habitation from the Archaic through the Classical period. Concentrations of miniature votives and fine wares were also found on hillsides, possibly indicating open-air shrines.

Excavations in the harbour of Lechaion by the Lechaion Harbour Project (2015-2018)

Bjoern Lonén¹, Δημήτρης Κουρκουμέλης², Παρασκευή Μίχα³, Παναγιώτης Αθανασόπουλος⁴

^{1,4}Danish Institute at Athens, ^{2,3}Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

The city of Corinth lies on the northeastern part of the Peloponnese peninsula and that exceptional geographical position partially explains the crucial impact she had in the history of the ancient Greek world. Ancient Corinth had a pair of ports that connected the city to the western and eastern Mediterranean trade networks, one on the Gulf of Corinth and one on the Saronic Gulf.

Recent excavations by the Lechaion Harbour Project have revealed the Roman and Byzantine engineering that shaped the port in the Gulf of Corinth. The team has documented a large harbour complex with a huge outer and inner harbour, including a lighthouse placed on one of the moles of the outer harbour, and a monumental structure in the middle of one of the basins of the inner harbour.

This paper presents the most important harbour structures and their chronology. In addition, the paper will discuss the long-term conservation plans required to protect the cultural remains in a shallow and active coastal zone. Future interdisciplinary research goals will also be presented.

The project is a cooperation between the Danish Institute at Athens and the Greek Ephorate of Underwater Antiquities.

The Palatial Workshops of Mycenae: The Artisans' Workshop and the House of Columns

Christofilis Maggidis
Dickinson College

The forthcoming publication of the Palatial Workshops of Mycenae will add one of the most important archaeological contexts of Mycenae to the extant corpus of Mycenaean bibliography.

The Artisans' Workshop and the House of Columns, excavated by Chr. Tsountas, A. Wace, and G. Mylonas, are located on the east terrace of the palatial complex and in close physical proximity to the megaron of Mycenae. The study of their architectural form defines the spatial configuration and standardized layout of palatial workshops, clarifies the gradual expansion of the palatial complex, and updates the poleodomic plan of the citadel of Mycenae. Furthermore, the analysis of their portable finds and assemblages offers new evidence on Mycenaean technology, ivory and stone carving techniques, metallurgy, and pottery workshops.

The comparative archaeological study of similar industrial quarters at Mycenae (outside the citadel), Tiryns, Pylos, Thebes, and Glas may trace the temporal/spatial development and distribution of palatial workshops, identify patterns of uniformity and variation, redefine the form and function of Mycenaean palatial industries, and shed new light on Mycenaean palatial trade and administration.

Finally, the well-defined and stratified contexts of the Palatial Workshops of Mycenae, their successive repairs and modifications, construction and destruction layers may further define the LH III B/C destruction horizons at Mycenae by qualitative and quantitative association with contemporary destruction layers from other contexts at Mycenae (all linked by groups of identical vases); thus, they may fill a significant gap in our understanding of the historical developments at that crucial time of transition, and affect our interpretation of the sequence of events surrounding and leading to the decline and fall of the Mycenaean world.

The Hellenistic Asklepion of ancient Thouria, Messenia: The zooarchaeological evidence

Nasia Makarouna
University of Sheffield

Unarguably, a central aspect of ancient Greek religion diachronically was animal sacrifice, as it was the means through which worshippers communicated with the divine and heroic sphere. Furthermore, participation in civic sacrifices with the ensuing communal consumption of the sacrificial meat was both a right and a duty of citizens. Most research on ancient Greek sacrifice has focused on literary, epigraphic and iconographic evidence, such as marble reliefs and vase paintings. These sources, though valuable, are socially biased towards the upper classes and geographically and

chronologically towards Classical (5th-4th c. B.C.) Attica. In addition, they tend to depict an idealised picture, which means that we cannot be sure how they represent historical reality—especially outside 5th-4th c. B.C. Attica and also the lower-ranking majority within it. Faunal assemblages by and large lack these biases but have rarely been studied (or even collected) in historical Greece.

By studying the faunal assemblage of the Hellenistic Asklepieion of ancient Thouria in Messenia through the analysis of carcass processing procedures (e.g. anatomical element representation, butchery practices, fragmentation patterns), mortality profiles and to a lesser extent biometry, my project aims to correct previous research biases and to address major questions concerning animal sacrifice, such as how much of the meat consumed was sacrificial and how evenly was it shared. Finally, the relationship between animal husbandry regimes and ritual is addressed by determining whether sheep/goat herds were intensively exploited for wool and/or milk and cattle for traction before they were sacrificed.

Handmade pottery from Achaia and a re-approach to the question of the “barbaric” and “Adriatic” ware in the Peloponnese of the late 2nd millennium BCE

Stavros Oikonomidis
Arcadia University

In this presentation some specimens of handmade pottery from the old excavations of Chalandritsa and Kallithea are used in this presentation as a pretext for a discussion related to the question of a special type of ware known in the past under different names, such as *Barbaric*, or *Adriatic*. The phenomenon of the appearance of this particular type of pottery during the LBA in the majority of the Mycenaean centers of the Peloponnese, but known from areas further north as well, is reevaluated here through an extensive typological and stylistic comparison with the ceramic tradition of the Italian Late Bronze Age. Together with the appearance of this type of pottery in Greece, other types of finds which are recognized as foreign, or of foreign inspiration, such as handmade spools and bronze objects, complete the discussion and put old evidence under a new research perspective.

Early Christian basilicas in the Peloponnese (5th-7th centuries)

Priscilla Ralli
Pontifical Institute of Christian Archaeology

This poster presents some results from my PhD research, which has been dedicated to the ecclesiastical architecture in the 5th-7th century Peloponnese. The thesis, discussed on January 2020, was conducted at the Pontifical Institute of Christian

Archaeology (Rome) and in agreement, in 2018, with the Italian Archaeological School at Athens (IASA). Through the scientific studies devoted to the Late Antique Peloponnese and through the archaeological reports, I have been able to recognize 113 sites, which yielded Christian elements, as to say basilicas, not fully excavated apsidal structures, mosaics and/or erratic sculptural elements. Among these sites, 54 are the clearly identifiable basilicas and churches. These structures were discovered in different moments and frequently during rescue excavations: this explains their uneven status as information sources. The churches are known only from their plan, since almost nothing has survived of the upper parts of the foundations. Because of this, I have been approaching the study of Early Christian Peloponnesian architecture through archaeological and topographical interdisciplinary methodologies, by taking into consideration the different historical and local backgrounds. Starting from such an approach, I focused my research on systematically reconstructing the diachronic development of an area or of a specific monument. My primary interest in architecture, namely churches, led me to turn my attention to their role in their specific background in order to understand their function in a wider social and administrative context.

Minoan influence in Early Helladic Laconia: Two figurines and a seal from the Eurotas Valley

Giorgos Tsiaggouris¹, Emilia Banou²

¹Ephorate of Antiquities of Laconia, ²University of the Peloponnese

The paper presents two clay male figurines and a clay seal found during recent rescue excavations of the Ephorate of Laconia in the Eurotas valley, and dated in the EHII period.

The first figurine and the seal come from a settlement located on the southwestern outskirts of the modern city of Sparta. The settlement extended on both sides of the Magoulitsa stream; its importance is also attested through the quantity and variety of the pottery found as well as through the discovery of a unique pottery kiln. The male figurine is preserved to a height of 9.2 cm. It wears a belt and a codpiece very similar to the Minoan “zoma”, as known from the MMI period onwards. The seal is decorated with a star motif, which differentiates it from mainland examples but finds parallels in seals of the Prepalatial period in Crete.

The second figurine comes from a closed deposit on the western bank of the stream of Xerias on the southwestern outskirts of the modern village of Skoura, lying on the eastern side of the Eurotas valley, and very close to the eastern bank of the river Eurotas at that point. It is preserved to a height of 4.5 cm. It is schematic, with its face depicted angular and its upper head tall and wide, probably representing a polos-like hat. Nose and genitals are plastically rendered. It is painted all over with a solid red paint. The rendering of the head and the overall appearance of the figurine bring it close to Minoan parallels of the MM period.

The gestures of both figurines differ from their Minoan counterparts, with the arms detached from the body and raised.

Based on the above presented evidence the paper further discusses the probability of early Minoan influence on the hinterland of Laconia and the kind of early contacts between the two regions, under the light of the strong Minoan influence attested in Laconia in the late MH and LH period.

Middle Byzantine glazed pottery from Lalioteika near Ano Epidavros in Argolis

Anastasia Vassiliou

Ephorate of Antiquities of Argolis

In 1982 a rescue excavation was carried out by the 5th Ephorate of Byzantine Antiquities under the direction of Anastasia Oikonomou-Laniado at an abandoned settlement close to Ano Epidavros in northwestern Argolis, known as Lalioteika. Under the modern chapel of Ayia Marina, a three-aisled timber-roofed basilica was found with a narthex on its western side and three apses at the eastern end. In a later phase, a cemetery had been developed outside the church and graves were dug inside it, destroying part of the church's walls and part of the narthex floor. In 1989, Oikonomou-Laniado published the results of the excavation along with a detailed architectural analysis of the church, dating the latter from the 7th to the 10th centuries and the cemetery to the 12th century. In that paper there was a brief mention of the pottery found. The focus of this poster is on the unpublished Middle Byzantine glazed pottery found at the excavation. The diagnostic material amounts to approximately 25 specimens, found mainly in the interior of the church, especially in the narthex, while some were found in the graves.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ | LIST OF PARTICIPANTS

Μαρία Αγγρέβη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
magrevi@culture.gr

Παναγιώτης Αθανασόπουλος
Danish Institute at Athens / University of
Ljubljana
panagiotis.athanasopoulos@diathens.gr

Κωνσταντίνα Ακτύπη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr

Ευαγγελία Αλβανού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
ev.albanou@gmail.com

Γιούλη Αναστασιάδου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
anast_you@yahoo.com

Ελένη Ανδριανού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
andrianoueleni@yahoo.com

Δήμητρα Ανδρικού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra_andrikou@yahoo.gr

Ιωάννα Αρανίτου
arion15879@gmail.com

Ευαγγελία Αργυροπούλου
eargyropoulou@hotmail.com

Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου
nikos_zoe_k@hotmail.com

Νικόλαος Βασιλάκης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου
Επίτιμη Προϊσταμένη Αρχαιοτήτων
avasileios.arch.pr@gmail.com

Αφροδίτη Π. Βλάχου
Ιόνιο Πανεπιστήμιο
afroditi.vlachou@yahoo.gr

Πηνελόπη Βλάχου
penelopevla12@gmail.com

Σταύρος Βλίζος
Ιόνιο Πανεπιστήμιο / Εν Αθήναις
Αρχαιολογική Εταιρεία
vlizosst@ionio.gr

Κατερίνα Βουτσά
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
knoutsas@culture.gr

Παναγιώτης Γαλάνης
Humboldt-Universität zu Berlin
panagiotisgalanis@yahoo.de

Χαρίκλεια Γιαννακάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
haragian@gmail.com

Βασίλης Γιαννόπουλος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-
Σπηλαιολογίας
vgiannopoulos@culture.gr

Μιχάλης Γκαζής
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Μαρία Γκιώνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr

Αργυρώ Γρηγοράκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
agrigoraki@culture.gr

Κωνσταντίνος Π. Δημητρούλιας
ΥΠΠΟΑ, Δ/νση Μελετών και Εκτέλεσης
Έργων Μουσείων και Πολιτιστικών
Κτηρίων
kdimitroulias@culture.gr

Σωτηρία Δημοπούλου
Πανεπιστήμιο Münster
sotiriadimopoulou@yahoo.de

Γεώργιος Δουλφής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
doulfis.a@gmail.com

Ευαγγελία Ελευθερίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Παρασκευή Ευαγγέλογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
revaggeloglou@culture.gr

Νίκος Ζαχαριάς
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
zacharias@uop.gr

Ελένη Ζυμή
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
ezimi@uop.gr

Χαρά Ολιβέρη
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
thliverih@gmail.com

Μιχαήλ Ιωάννου
michail97ioannou@gmail.com

Αγγελική Καζνέση
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-
Σπηλαιολογίας
akaznesi@culture.gr

Ευάγγελος Καζολιάς
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Ελένη Καπάτου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
kapeleni@gmail.com

Μιχάλης Κάππας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Νεκτάριος Καραδήμας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
n.karadimas@uoc.gr

Ελευθερία Καρδαμάκη
Institute for Oriental and European
Archaeology, Austrian Academy of Sciences
Eleftheria.Kardamaki@oeaw.ac.at

Παναγιώτα Κασίμη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
kassimigiota@yahoo.gr

Σοφία Κασκαντίρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
sofia.kaskantiri@culture.gr

Εύη Κατσάρα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evi-katsara@hotmail.com

Νικόλαος Κατσαράσιος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
katsareos@yahoo.com

Χριστίνα Κατσαρού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
chkatsarou@yahoo.gr,
chkatsarou@culture.gr

Ντόρα Κατσωνοπούλου
Ερευνητικό Πρόγραμμα Αρχαίας Ελίκης
eliki@otenet.gr

Παναγιώτα Κατωπόδη
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
PanKat@theol.uoa.gr

Ελένη Κολαΐτη
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
kolaitieleni@gmail.com

Ερωφίλη Κόλια
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
ekollia@culture.gr

Παναγιώτα Κολιάτση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
penykol@hotmail.com

Χρυσάνθη Κονταξή
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-
Σπηλαιολογίας
ckontaksi@culture.gr

Έλενα Κόρκα
Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων
ΥΠΠΟΑ
ekorka@culture.gr

Δημοσθένης Κοσμόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
dkosmopoulos@outlook.com

Ιωάννης Κουκουβέλας
Πανεπιστήμιο Πατρών
iannis@upatras.gr

Νικολέτα Κουλογεωργίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikgkoulogeorgiou@gmail.com

Αναστασία Κουμούση
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
akoumousi@culture.gr

Δημήτριος Κουρκουμέλης
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
dkourkoumelis@culture.gr

Μαρία Κουρή
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
mkouri@go.uop.gr

Αγλαΐα Κουτρομπή
akoutrobi@gmail.com

Ασημάκης Κούτσιος
koutsios@gmail.com

Νικολίτσα Κουτσουμπελίτη
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
nkoutsoumpeliti@culture.gr

Μαρία Κυλάφη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mariakylafi@yahoo.gr

Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
labrin@otenet.gr

Ευγενία Λαμπροπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
limnatis@yahoo.gr

Ρούλα Λεβεντούρη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
zlevantouri@culture.gr

Χρίστος Λιάγκουρας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
christosliagkour@gmail.com

Σταματούλα Μακρυπόδη
Επιγραφικό Μουσείο
stmakrypodi@gmail.com

Ευαγγελία Μαλαπάνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
emalapani@gmail.com

Σταύρος Μαμαλούκος
Πανεπιστήμιο Πατρών
smamaloukos@upatras.gr
smamaloukos@geam-mnimeio.gr

Άρτεμις Μανιάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
amaniaki@culture.gr

Ελένη Γ. Μανωλέσσου
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
elmano7@yahoo.com
emanolessou@culture.gr

Χριστίνα Μαραμπέα
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
chrmarabea@hotmail.com
chmarabea@uoi.gr

Αλεξάνδρα Μαρή
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-
Σπηλαιολογίας
amari@culture.gr

Παναγιώτα Μελέτη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
g.meleti@yahoo.gr

Αγγελική Μέξια
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
agmeksia@yahoo.com

Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
evangeliamilitsi@yahoo.gr

Παρασκευή Μίχα
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
pmicha@culture.gr

Νίκος Μουρτζάς
Εταιρεία Μελέτης Αρχαίων Ακτογραμμών
nikosmourtzas@gmail.com

Τώνια Μουρτζίνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
toniamourtzini@yahoo.gr

Έλενα Μπονέλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κέρκυρας
ebonelou@culture.gr

Άγγελος Νακάσης
ΥΠΠΟΑ
nakasis@gmail.com

Αθανάσιος Νακάσης
Ελληνικό ICOMOS
anakasis@gmail.com

Κωνσταντίνος Νικολέντζος
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
knikolentzos@culture.gr

Κωνσταντίνα Ντουβή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
konsd66@gmail.com

Ελένη Παλαμάρα
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
el.palamara@gmail.com

Βάγια Παναγιωτίδη
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
vayiar@gmail.com

Αναστασία Παναγιωτοπούλου
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
anastapanag@yahoo.gr

Παναγιώτης Παναϊλίδης
panpanailidis@gmail.com

Γεωργία Πάντου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
pantoug@yahoo.gr

Ευαγγελία Πάντου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lpadou@gmail.com

Τζούλια Παπαγεωργίου
ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων
julia.parageorgiou@gmail.com

Μαρία Παπαδάκη
Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών
papadakineta@gmail.com

Άλκηστis Παπαδημητρίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδος
azrapadimitriou@culture.gr

Κλειώ Παπάζογλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
krapazoglou@culture.gr

Βασίλειος Παπαθανασίου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
vrapathanasiou@culture.gr

Σταυρούλα Παπανικολοπούλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
stavroulapananik@yahoo.gr

Έλενα Παρτίδα
ΥΠΠΟΑ
elpartida@gmail.com

Μιχάλης Πετρόπουλος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟΑ
petropoulosm@gmail.com

Νίκος Πετρόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας
n_petro@yahoο.gr

Χριστίνα Πιπίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
xripilou@gmail.com

Ζαννής Πιττακίδης
zannispiittakidis@hotmail.com

Σωτήριος Ραπτόπουλος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών
sgrapto@gmail.com

Δήμητρα Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
dimitra.sari@gmail.com

Ελένη Σαρρή
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Αγγελική Σίμωσι
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας
asimosi@culture.gr

Κωνσταντίνα Σιούντριη
csiountri@yahoo.gr

Κωνσταντίνα Σούρα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
ksoura@culture.gr

Λεωνίδα Σουχλέρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsouxleris@gmail.com

Μαρία Σπαθή
Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών
Σπουδών
maria.spathi@hotmail.com

Στέλλα Σπαντιδάκη
Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης
Αρχαιολογικού Υφάσματος ARTEX
stella.spantidaki@artextiles.org

Ιωάννα Σηλιοπούλου
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
iaspi@otenet.gr

Χρήστος Σταυράκος
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
chstavra@uoi.gr

Ελένη Στραβοπόδη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-
Σπηλαιολογίας
estranopdi@culture.gr

Αλεξάνδρα Σ. Σφυρόρα
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
asfyroera@yahoo.com

Άννα Τακούμη
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
annata2004@hotmail.com

Αικατερίνη Τζαμουράνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
etzamourani@culture.gr
catzam@yahoo.gr

Κωνσταντίνος Τζιαμπάσης
Πανεπιστήμιο Νάπολης
prof.k.tziampasis@gmail.com

Δημήτριος Τότσικας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
dimtotsi@hotmail.com

Βασιλική Τσακνάκη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
vtsaknaki@gmail.com

Γεώργιος Τσιαγγούρης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
gtsiaggouris@yahoo.gr

Μαρία Τσουλάκου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
tsoulakou@yahoo.com

Μαρία Τσούλη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Τόνια Τσουρούνη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
toniatsou@hotmail.com

Παναγιώτης Φάκλαρης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
panfaklaris@gmail.com,
pfaklari@hist.auth.gr

Κώστας Φίλης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kfilis@culture.gr

Μαρία Φλώρου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
flmar12@yahoo.gr

Σταμάτιος Φριτζίλας
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@culture.gr
sfritzilas@gmail.com

Κωνσταντούλα Χαβέλα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kchavela@culture.gr

Δανάη Χαραλάμους
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
danaicharala@yahoo.gr

Ιωάννης Χρηστίδης
joochr22@gmail.com

Θεώνη Χριστοφίλου
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Emilia Banou
University of the Peloponnese
eban@otenet.gr

Elisabetta Borgna
University of Udine
elisabetta.borgna@uniud.it

William Caraher
University of North Dakota
william.caraher@UND.edu

Bela Dimova
British School at Athens
bela.dimova@bsa.ac.uk

Georgios Doulfis
National and Kapodistrian University of
Athens
gdoulfis@yahoo.gr

Johannes Fouquet
University of Heidelberg
j.fouquet@uni-heidelberg.de

Scott Gallimore
Wilfrid Laurier University
sgallimore@wlu.ca

Carlotta Gardner
British School at Athens
c.gardner@bsa.ac.uk

Sarah James
University of Colorado Boulder
sarah.a.james@colorado.edu

Anna P. Judson
British School at Athens
a.judson@bsa.ac.uk

Panagiota Kasimi
Ephorate of Antiquities of Corinth
kassimigiota@yahoo.gr

Evangelia Kiriati
British School at Athens
e.kiriati@bsa.ac.uk

Bjoern Lovén
Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα
loven@hum.ku.dk

Susan Lupack
Macquarie University
susan.lupack@mq.edu.au

Christofilis Maggidis
Dickinson College
maggidic@dickinson.edu

Nasia Makarouna
University of Sheffield
nmakarouna1@sheffield.ac.uk,
nasia28292@hotmail.com

Assunta Mercogliano
Ca' Foscari University of Venice
assunta.mercogliano@unive.it

Dimitri Nakassis
University of Colorado Boulder
Dimitri.Nakassis@colorado.edu

Stavros Oikonomidis
Arcadia University
ekedimos@yahoo.gr

Priscilla Ralli
Pontifical Institute of Christian Archaeology
priscilla.ralli@gmail.com

Giorgos Tsiaggouris
Ephorate of Antiquities of Laconia
gtsiaggouris@yahoo.gr

Anastasia Vassiliou
Ephorate of Antiquities of Argolis
a.vassiliou@culture.gr

